

OCJENE I PRIKAZI

Domenico Losurdo, *Historijski revizionizam: problemi i mitovi*, preveli s talijanskog Luka Bogdanić i Jasna Tkalec, Prosvjeta, Zagreb 2017, 261 str.

Historijski ili povijesni revizionizam je pojam koji se u zadnje vrijeme počeo vrlo često pojavljivati u javnosti, ne samo u Hrvatskoj, već i u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Ovaj pojam se najčešće pojavljuje u kontekstu raznih političkih kontroverzi kao što su mijenjanje imena trgova i ulica, odnos prema ustaškom pozdravu „Za dom spremni“ u Hrvatskoj ili sudska rehabilitacija fašističkih kolaboracionista u Srbiji. Nažalost česta upotreba tog termina nije proporcionalno potakla i razvoj historiografske analize fenomena historijskog revizionizma, stoga postoji kroničan manjak stručne historiografske literature koja se bavi ovim sve očitim problemom. U tom kontekstu objavljivanje hrvatskog prijevoda knjige Domenica Losurda *Historijski revizionizam: problemi i mitovi* predstavlja značajan pomak te se možemo nadati da će knjiga potaknuti veće zanimanje za problem historijskog revizionizma.

Domenico Losurdo, talijanski filozof i povjesničar, koji se javno izjašnjavao kao marksist, bio je profesor filozofije na Sveučilištu u Urbinu. Umro je 2018. godine. U filozofskim djelima Losurdo se bavi Kantom, Hegelom, Marxom, Nietzscheom i mnogim drugim filozofima. Kao povjesničar uglavnom se bavi poviješću filozofsko-političkih sustava. Primjeri takvih djela su *Liberalism: A Counter-History* (Verso, 2011) u kojem Losurdo ističe da liberalna tradicija u povijesti često raznim grupama ljudi nije priznavala njihova temeljna ljudska prava te je tako proizvodila rasizam, ropstvo, kolonijalizam i genocide. U knjizi *Non-Violence: A History Beyond the Myth* (Lexington Books, 2015) Losurdo pak kritizira zagovornike nenasilnih pokreta te zaključuje da svi nenasilni pokreti uključuju neku vrstu nasilja. Na kraju je važno spomenuti i knjigu *War and Revolution: Rethinking the Twentieth Century* (Verso, 2015) koja u prvih pet poglavlja donosi sadržaj knjige *Historijski revizionizam: problemi i mitovi*, a nakon toga slijede još dva dodatna poglavlja.

Historijski revizionizam: problemi i mitovi je hrvatski prijevod talijanskog izvornika *Il revisionismo storico. Problemi e miti* koji je prvi put objavljen u Rimu 1996. godine, a zatim u nekoliko novih izdanja. Djelo se sastoji od pet poglavlja u kojima Losurdo prvo prikazuje kronološki razvoj revizionističke tradicije, a nakon toga direktno kritizira pojedine autore i cijelu revizionističku tradiciju. U djelu Losurdo detaljno izlaže teze revizionističke tradicije, koje kritizira na različite načine, koristeći se pri tome sekundarnom literaturom kako bi događaje koje revizionisti jednostrano prikazuju kontekstualizirao i bolje prikazao. Također često ukazuje na razne kontradikcije unutar samih revizionističkih teza, pa čak i unutar opusa istih autora.

Losurdo pod pojmom historijski revizionizam u ovom djelu podrazumijeva historiografsku i kulturnu tradiciju kojoj je cilj „likvidiranje revolucionarne tradicije počevši od 1789. do naših dana“ (str. 12). Predmeti revizionističke kritike nisu samo same revolucije dugog 19. i 20. stoljeća, već i pokret otpora u Drugom svjetskom ratu i antikolonijalni pokret, naravno zato što su bili pod utjecajem boljševizma. U SAD-u predmet kritike je Lincoln, Građanski rat i period rekonstrukcije zbog navodnog „jakobinskog“ duha koji je pogonio tzv. abolicionističku revoluciju. Krajem prvog poglavlja Losurdo odgovora na moguće primjedbe da su sve ovo samo reinterpretacije povijesti te dodatno dopunjava spomenutu definiciju revizionizma kao specifičnog „kulturnog i političkog fenomena koji se manifestira u jednom određenom kontekstu u odnosu na određene događaje i točno određeni povijesni ciklus“ (str. 37). Prema Losurdo postoji značajna kvalitativna razlika između obične reinterpretacije i revizionizma koji se pojavljuje u točno određenom kontekstu. Losurdo među historijske revizioniste (u već opisanom smislu ri-

jeći) ubraja pojedince raznih profesija i svjetonazora, od neoliberalnih ekonomskih teoretičara, preko raznih povjesničara (od kojih se mnogi nisu međusobno slagali, no svi su prema Losurdo težili likvidaciji revolucionarne tradicije), do politologa i političkih teoretičara koji opet dolaze iz vrlo različitih političkih pozadina.

Kao prvi korak u svojoj kritici Losurdo iscrtava povijesni razvoj revizionističkog fenomena te ukazuje na činjenicu da su mnogi predstavnici revizionizma tek postupno došli do razine likvidacije cijele revolucionarne tradicije. Primjeri kojima Losurdo posvećuje najviše pažnje su Hannah Arendt i Ernst Nolte. Hannah Arendt u *Izvorima totalitarizma* objavljenim 1951. izvor nacizma u Njemačkoj vidi u konzervativnoj i reakcionarnoj tradiciji te zemlje, a pozitivna antiteza toj reakcionarnoj tradiciji je revolucionarna tradicija SAD-a i Francuske, pri čemu se jakobinska epizoda Francuske revolucije ni na koji način ne isključuje. Arendt tada također naglašava razliku između Lenjinove diktatorske vlasti koja je imala pozitivne strane (emancipacija manjina, autonomija sindikata, visoka razina opće društvene aktivnosti) i Staljinove totalitarne vlasti (kojoj je cilj bio samo stvoriti sloj lojalnih podanika), dok uzrok staljinizma pritom nalazi u građanskom ratu, a ne u boljševičkoj ideologiji. Tako čak ni Oktobarska revolucija nije eksplicitno osuđena. Tek u *O revoluciji* Arendt tvrdi da je sloboda bolje očuvana u zemljama u kojima nije bilo revolucije ili je ona bila poražena i više ne naglašava ulogu građanskog rata u nastanku staljinizma te tako osuđuje cijelu revolucionarnu tradiciju od 1789. do danas. Sličnu transformaciju je proživio i Ernst Nolte koji još 1969. u djelu *Fašizam u svojoj epohi* nastanak nacizma izvodi iz antidemokratske reakcije 19. stoljeća, posebice iz francuske monarhističke organizacije Action Française. Tek kasnije Nolte počinje govoriti o nacizmu kao reakciji na boljševičku revoluciju.

Losurdo osim ukazivanja na kontradikcije između teza iznesenih u ranijim i onih iznesenih u kasnijim radovima donosi i nekoliko direktnih kritika na račun revizionističke tradicije. Prva je nedosljedno i pogrešno primjenjivanje komparativne metode. Losurdo ovdje najviše kritizira povjesničare poput François Fureta i Jacoba Talmona koji vrlo pozitivno ocjenjuju britansku Slavnu revoluciju i Američku revoluciju, ali istovremeno vrlo negativno ocjenjuju Francusku revoluciju. Prema Losurdo oni pritom koriste trostruku proizvoljnu apstrakciju, prvo u potpunosti isključuju okolnosti događaja koje kompariraju, nakon toga izoliraju jednu (nenasilnu ili relativno nenasilnu) fazu Američke ili Engleske revolucije i tu fazu kompariraju s cijelim periodom Francuske revolucije te na kraju isključuju iskustva ljudi koji nisu spadali u britansku ili američku zajednicu i koji su bili meta nemilosrdnog nasilja. Tako se pri analizi Engleske revolucije uopće ne obraća pažnja na građanski rat 1640-ih ili na brutalno nasilje prema Ircima i Škotiima nakon 1688. Pri analizi Američke revolucije se uopće ne obraća pažnja na brutalni obračun pristalica revolucije s britanskim lojalistima koji su masovno izbjegli u Kanadu i Britaniju, a isto tako se uopće ne obraća pažnja na istrebljenje američkih domorodaca.

Važan element Losurdove kritike revizionističkih tendencija, koji se provlači kroz cijelo djelo, je diferencijacija između naturalističke i političko-moralne despecifikacije. Despecifikacija je pojam koji predstavlja izopćenje nekih pojedinaca ili grupe ljudi iz civilizacije i ljudskog roda općenito. Ovaj fenomen se redovito pojavljuje tijekom velikih i teških sukoba te despecifikaciju jednako koriste i revolucionari i kontrarevolucionari tijekom revolucija, i zapadni Saveznici i Sovjetski Savez kao i nacistička Njemačka tijekom Drugog svjetskog rata. Losurdo međutim razlikuje spomenute dvije vrste despecifikacije. Prva, naturalistička, temelji se na nepromjenjivim karakteristikama neke skupine ljudi. Ova vrsta despecifikacije se naravno pojavljuje u nacističkoj Njemačkoj, no još ranije se pojavljuje u kolonijalnim zemljama koje naturalističku despecifi-

kaciju koriste prilikom kolonijalnih pohoda. Tako francuski časnici prilikom osvajanja Alžira tamošnje Arape nazivaju „opasnim zvijerima“. Naturalističku vrstu koriste i nekadašnji vođe SAD-a kada opravdavaju ropstvo te protjerivanje i ubijanje američkih domorodaca. Međutim Losurdo nam pokazuje da se ova tendencija zapadnih zemalja prema naturalističkoj despecifikaciji može primijetiti i tijekom Drugog svjetskog rata kada se Japance doživljava kao rasne neprijatelje koje se uspoređuje s crncima, a Nijemce se s druge strane uspoređuje s Hunima i Vandali. No Losurdo napominje da bi usprkos korištenju naturalističke despecifikacije bilo pogrešno staviti znak jednakosti između takve despecifikacije korištene tijekom Drugog svjetskog rata od strane zapadnih Saveznika i one korištene od strane nacističke Njemačke, pošto se s Japancima i Nijemcima na kraju nije postupalo kao s crncima ili američkim domorocima.

S druge strane revolucionarna tradicija rijetko uopće koristi naturalističku despecifikaciju. Možemo ju primijetiti kod jakobinaca tijekom gušenja ustanka u Vandeji te u ranoj fazi Drugog svjetskog rata kada se rat prikazivao kao sukob Slavena i Nijemaca. Revolucionarni akteri i države uglavnom koriste političko-moralnu despecifikaciju. Ona se temelji na karakteristikama koje su u suštini promjenjive, njihovo „divljaštvo“ nije njihova prirodna permanentna karakteristika te se pri osudi pojedinca najčešće u obzir uzima i individualna odgovornost. Zbog toga Sovjetski Savez u svojoj službenoj propagandi nakon početka rata počinje stvarati razliku između njemačkih antifašista i njemačkih fašista. „U Lenjinovom konceptualnom univerzumu nema mjesta za razizam prema Nijemcima koji se proglašavaju Hunima ili Vandalima“ (str. 139).

Losurdo revizionističkoj tradiciji predbacuje i da potiskuje kolonijalni karakter ponašanja nacističke Njemačke na području istočne Europe. Inspiraciju za ovaj kolonijalni pothvat Hitler je našao u postupcima kolonijalnih sila na njihovim kolonijalnim posjedima, a često se direktno referira na primjer Britanske Indije. Osim toga Hitler je više puta uspoređivao slavensko stanovništvo istočne Europe s američkim crncima i domorocima, istočnoeuropske prostore je trebalo zauzeti za potrebe njemačkog naroda, a slavenske stanovnike istrijebiti ili koristiti kao besplatnu radnu snagu. Furet naprimjer primjećuje da je Hitler prostore istočne Europe uspoređivao s pustinjom, što već podsjeća na kolonijalnu tradiciju prezentiranja zemalja naseljenih domorocima kao praznih odnosno nenaseljenih, no kolonijalni kontekst Hitlerovih planova uopće ne spominje. Losurdo primjećuje da osim revizionista i neki protivnici revizionizma potiskuju ove činjenice, npr. Jürgen Habermas koji se s revizionistom Nolteom, naravno bez izričite namjere, u potpunosti slaže u naglašavanju „orijentalnog i azijskog karaktera nacizma“ (str. 143).

Još jedna važna meta Losurdove kritike je revizionističko prenaplašavanje međunarodnog građanskog rata i traženje njegova uzroka u Oktobarskoj revoluciji. Nolte, a djelomično i Carl Schmitt, smatraju da su boljševici svojom revolucijom rat između država pretvorili u međunarodni građanski rat u kojem se više ne poštuju pravila ratovanja te su rat koji se navodno prije toga vodio za ograničene ciljeve pretvorili u ideološki rat istrebljenja. Schmitt je ovdje dosljedniji utoliko što ipak primjećuje i naglašava Antantino prikazivanje Prvog svjetskog rata kao demokratskog križarskog pohoda protiv aristokratske Njemačke te tako i djelomično pobija Nolteovu tezu da međunarodni građanski rat počinje s boljševicima. Osim toga Losurdo primjećuje da i prije Oktobarske revolucije razne sile pokušavaju potaknuti građanski rat u protivničkoj zemlji. Međutim najspornije je prikazivanje Hitlerovog pohoda na istočnu Europu isključivo u kontekstu međunarodnog građanskog rata. Losurdo ovdje napominje da je početni razlog izrazite brutalnosti rata na istoku Europe upravo nacistička naturalistička – a djelomično istovremeno i političko-moralna, npr. u slučaju Židova na koje se gledalo i kao na pripadnike niže rase i kao na političke neprijatelje pošto su navodno glavni nosioci boljševičke ideologije – despecifika-

cija protivnika. Pritom ova naturalistička despecifikacija, kao što smo već primijetili, ima svoje korijene u kolonijalnoj tradiciji te ponovno primjećujemo revizionističko potiskivanje utjecaja kolonijalne tradicije.

U zaključku autor ipak napominje da je u Njemačkoj proveden proces suočavanja s nacističkom prošlošću. Možemo, prema autoru, raspravljati je li ovaj proces uspješno i u potpunosti proveden, no temeljni problem koji omogućuje bujanje historijskog revizionizma je zapravo činjenica da se cijeli Zapad nikada nije suočio sa svojom kolonijalnom prošlošću. Tako je od presudne važnosti u borbi protiv historijskog revizionizma suočavanje s kolonijalnom tradicijom koja je u konačnici i bila inspiracija Hitleru i nacističkom režimu.

Na kraju možemo zaključiti da je prijevod ovog djela vrlo dobrodošao s obzirom na probleme s kojima se suočava današnja hrvatska historiografija. Iako je djelo napisano kao kritika specifičnog, uglavnom zapadnjačkog revizionističkog smjera, neke kritike bi se vjerojatno mogle primijeniti i u kontekstu rasprava oko hrvatske povijesti. To se posebice odnosi na razlikovanje naturalističke i političko-moralne despecifikacije te na naglašavanje kolonijalne prirode nacističke ekspanzije na Istok. Osim toga djelo nas upozorava na problematične teze koje iznose neki vrlo ugledni inozemni autori, koje na prvi pogled ne bismo nužno svrstali u historijske revizioniste. Ukratko, velika vrijednost ove knjige se očituje u tome što nam ona istovremeno s jedne strane omogućava bolje razumijevanje domaćeg historijskog revizionizma, a s druge strane nas upoznaje sa stranim, prema autoru, revizionističkim tendencijama.

Marijan Kraljević

Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1770.-1772.). Acta notarii Iadrensis Antonii Calogera (1770-1772), Juraj Balić – Lovorka Čoralić – Filip Novosel (prir.), Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku. Fontes spectantes historiam Adriatici orientalis priscæ ætatis recentioris, sv. 2, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 58, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2018, 477 str.

U izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu objavljen je drugi svezak serije „Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku“ (Fontes spectantes historiam Adriatici orientalis priscæ ætatis recentioris) pod naslovom *Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1770.-1772.). Acta notarii Iadrensis Antonii Calogera (1770-1772)*. Navedena knjiga izašla je u sklopu 58. sveska edicije Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 2018. godine. Seriju „Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku“ pokrenuli su priređivači ovog sveska s ciljem objavljivanja izvornog arhivskog gradiva za povijest istočnojadranskog prostora u ranom novom vijeku (17. i 18. stoljeće). Navedena serija nastala je kao rezultat višegodišnjeg rada priređivača na tom istom arhivskom gradivu u sklopu nekoliko važnih znanstvenih projekata, financiranih od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske (Hrvatski institut za povijest, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) te Hrvatske zaklade za znanost (Hrvatski institut za povijest, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti). Glavna namjera priređivača bila je potaknuti veći interes istraživača i znanstvene javnosti prema istraživanju i objavljivanju izvornih arhivskih dokumenata za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku a koji se velikim dijelom nalaze pohranjeni u Državnom arhivu u Zadru te Archivio di Stato di Venezia u Veneciji.

Arhivsko gradivo, objavljeno u ovom drugom te u prethodnom, prvom svesku iste serije, predstavljeno je kao kritičko izdanje i prijepis bilježničkih spisa zadarskoga bilježnika Antonija Calogere koji je djelovao u Zadru od 1768. do 1772. godine. Navedeni spisi odnosno različiti bilježnički ugovori (*Instrumenti*) odnose se uglavnom na grad Zadar i njegovu okolicu u navedenom razdoblju te su pohranjeni u fondu Bilježnici Zadra u Državnom arhivu u Zadru. U ovom drugom svesku objavljeni su instrumenti (*Atti*) iz drugog podsvežnja (*Fascicolo secondo*) koji se nalazi unutar prvog svežnja (buste) a koji obuhvaća vremensko razdoblje od 1770. do 1772. godine. Ovom svesku prethodi gore spomenuti prvi svezak u kojem su objavljeni spisi iz prvih dvaju protokola (*Protocollo primo*, *Protocollo secondo*) prvog podsvežnja (*Fascicolo primo*) te iste buste i to za razdoblje od 1768. do 1770. godine. Prvi svezak objavljen je 2014. godine pod naslovom *Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1768.-1770.)*. *Acta notarii Iadrensis Antonii Calogera (1768-1770)* u sklopu 57. sveska iste edicije od strane istog izdavača. Na istraživanju, pripremi i objavi kako prvog tako i drugog sveska radili su isti priređivači, Lovorka Čoralić i njeni suradnici Juraj Balić i Filip Novosel dok su kazala izradili Juraj Balić, Maja Katušić i Filip Novosel.

U poglavlju „Uvodne napomene“ (str. 5-11) autori su predstavili sve najvažnije podatke vezano za istraživanje, pripremu i sadržaj ovog djela. Kako je istaknuto i na samom početku ovoga poglavlja, biografski podaci o bilježniku Antoniju Calogeri nalaze se u uvodnim napomenama u prvom svesku. U daljnjem tekstu autori bilježe podatke o obrađenoj građi odnosno o vrsti i količini obrađenih spisa u trećem i četvrtom protokolu drugog podsvežnja (*Fascicolo secondo*) prve buste (sveukupno 317 ugovora). Nadalje, za svaki od navedenih protokola autori bilježe podatke o njihovom sadržaju, s ciljem utvrđivanja postotnoga udjela pojedinih vrsta ugovora koji su se sklapali pred bilježnikom Antonijem Calogerom. Inače tekstualno pregledan prikaz tih podataka autori su nadopunili i sa dvama grafikonima u boji. Naposljetku, autori su dobivene podatke o vrstama ugovora iz obaju protokola predstavili u obliku zbirnog pregleda pomoću kojeg su željeli utvrditi konačni postotni udio dokumenata prema određenoj vrsti ugovora, što su na kraju slikovito prikazali i u trećem, posljednjem grafikonu. Navedene podatke usporedili su sa sličnim podacima iz prvog sveska te su iznijeli zaključna razmatranja o njihovim sličnostima i razlikama, pri čemu zaključuju da je „Zadar 18. stoljeća uistinu predstavljao dalmatinsku, mletačku istočnojadransku prijestolnicu u kojoj su se u gospodarskome i društvenome smislu odvijali poslovi i komunikacija najrazličitijih obilježja“ (str. 9). Također, autori ističu zastupljenost svih društvenih slojeva, zanimanja, zvanja i službi kao i različito podrijetlo aktera u navedenim dokumentima, što prema njihovom mišljenju svjedoči o Zadru kao „gradu koji je stoljećima uživao status glavnoga središta jedne od mletačkih prekomorskih stečevina“ (str. 10). Uvodni tekst autori završavaju napomenama o tehničkom dijelu prijepisa i kritičke obrade dokumenata. Isti tekst, napisan na hrvatskom jeziku, preveo je na engleski jezik Matthew Suff u poglavlju „Introductory remarks“ (str. 12-18) dok je Andrijana Jusup Magazin izradila prijevod na talijanski jezik u poglavlju „Notte introduttive“ (str. 19-25).

Iako su bilježnički spisi Antonija Calogere ostali sačuvani u tri svežnja (buste), za potrebe prvog i drugog sveska serije „Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku“ autori su objavili sadržaj dvaju podsvežanja iz prvog svežnja. Kako je već ranije spomenuto, u prvom svesku te serije iz 2014. godine objavljeni su instrumenti (*Atti*) iz prvog podsvežnja (*Fascicolo primo*) za razdoblje od 1768. do 1770. godine dok je ovaj drugi svezak svojevrstni nastavak započetog rada na obradi tih spisa. U drugom svesku objavljeni su kritički prijepisi treće i četvrte knjige protokola iz drugog podsvežnja (*Fascicolo secondo*) koji se nalazi unutar istog

prvog svežnja a koji obuhvaća vremensko razdoblje od 1770. do 1772. godine. Glavni dio ovog drugog izdanja započinje velikim poglavljem pod naslovom „III. Atti: Protocollo terzo (1770.-1771.)“ (str. 27-227) u kojem se nalazi prijepis 161 dokumenta iz treće knjige protokola – prvi dokument datiran je 12. lipnja 1770. a posljednji 14. srpnja 1771. godine (fol. 1r-150v). Drugo veliko poglavlje, pod naslovom „IV. Atti: Protocollo quarto (1771.-1772.)“ obuhvaća manji broj dokumenata, točnije njih 156 (str. 229-430). Razlog tome je nedovršenost četvrte knjige protokola zbog bilježnikove smrti. Navedena knjiga započinje prvim dokumentom datiranim 14. srpnja 1771. te završava sa posljednjim dokumentom od 10. lipnja 1772. (fol. 1r-147v). Važno je napomenuti da su autori označili svaki dokument rednim brojem prema njihovom slijedu unutar obaju protokola te su naveli njihovu dataciju, kratki regest na hrvatskom jeziku i broj folije (lista). Tekst dokumenata je na talijanskom jeziku (mletački idiom).

Nakon dvaju glavnih poglavlja, u daljnjem tekstu slijede trojezično izrađena kazala na hrvatskom, latinskom i talijanskom jeziku – „Kazalo osobnih imena / Index nominum personarum / Indice dei nomi di persona“ (str. 431-461), „Kazalo mjesta / Index locorum / Indice dei Luoghi“ (str. 463-467) te „Kazalo stvari / Index rerum / Indice delle cose“ (str. 469-476). Na početku svakog od navedenih kazala autori su stavili napomenu da rimski brojevi označavaju broj protokola a arapski broj dokumenta. Nakon navedenih kazala slijedi „Sadržaj“ (str. 477) kojim i završava ovo izdanje.

S obzirom na manjak objavljenih zbirki izvornog arhivskog gradiva za povijest istočnojadranskog prostora u ranom novom vijeku, ovo izdanje predstavlja uistinu vrijedan doprinos tom dijelu hrvatske historiografije. Zajedno sa prvim objavljenim sveskom iz 2014. godine ovo izdanje predstavlja vrijedan iskorak u daljnjem objavljivanju važnih arhivskih izvora za povijest kako istočnoga Jadrana tako i grada Zadra u 18. stoljeću. U tom smislu mora se naglasiti izniman trud njegovih priređivača u procesima istraživanja, pripreme i obrade objavljenih dokumenata a koji su na taj način uspjeli prepoznati važnost ovakvih izvora u budućim historiografskim istraživanjima vezanim za istočnojadranski prostor u 17. i 18. stoljeću. Stoga, ovo izdanje može dati iznimno važan poticaj i ostalim istraživačima u radu na pripremi i objavljivanju ostalih arhivskih izvora koji bi značajno pridonijeli daljnjim istraživanjima ranonovovjekovne povijesti tog prostora.

Sandra Begonja

Jürgen Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, na engleski preveo Patrick Camiller, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2014, 1167 str.

Jürgen Kocka je u tjedniku *Die Zeit* nazvao knjigu Jürgena Osterhammela *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* jednom od najvažnijih historijskih knjiga u posljednjih nekoliko desetljeća. Svoju važnost Osterhammelov podvig opravdava već samom svojom ambicioznošću. Radi se, naime, o historijskom djelu u kojem autor na preko tisuću stranica nastoji sveobuhvatno prikazati iskustvo devetnaestog stoljeća u globalnoj perspektivi te učiniti odmak od eurocentričnih i nacionalno-komparativnih perspektiva u okviru kojih su se transformacijski procesi devetnaestog stoljeća poput modernizacije ili kolonijalizma dosad objašnjavali. Budući da djelo nastoji globalno objasniti spomenute procese i napraviti odmak od dosadašnjih jednostranih shvaćanja tih odnosa u vidu pojednostavljenog mapiranja „centara“ i

„periferija“, postavlja se pitanje na koji način objasniti modernitet. Ako smo epistemologiju procesa poput industrijalizacije, nastanka globalne diplomacije, emancipacije i nastanka svjetskog kapitalističkog tržišta istrgnuli iz specifično eurocentričnih ili nacionalnih perspektiva unutar kojih je dugo bila ukotvljena, moramo razviti specifično interkulturalno globalno očisti koje ćemo ih objasniti. Ovaj prikaz nastojat će odgovoriti na pitanje može li se takav pristup nazrijeti iz knjige *Transformations of the World*.

Knjiga je podijeljena u tri velike cjeline – prva nosi naslov „Approaches“ (Pristupi) i u njoj Osterhammel analizira dosadašnje pristupe devetnaestom stoljeću polazeći od pamćenja i samopromatiranja. Prije ulaska u procese i događaje devetnaestog stoljeća Osterhammel odlučuje pod istraživačko i analitičko povećalo staviti sve načine na koje je u devetnaestom stoljeću kultura i povijest postala vidljivom realnošću. Muzeji, arhivi, knjižnice, objavljivanje nacionalne diplomatske baštine i arhitektura gradova u devetnaestom su stoljeću od povijesti i kulture učinili javno dobro. Načini na koji povijest, aproprirana od društvenih elita, biva monumentalizirana unutar javne sfere zaslužuju poseban osvrt iz dvaju razloga. Prvi od njih je što je devetnaesto stoljeće doba kad brojni politički akteri, od aristokracije, preko građanstva, do radničkih, ženskih i socijalističkih pokreta, koriste povijest i kulturu za legitimaciju svojeg mjesta u društvu i propagiranje vlastitih političkih pozicija. Povijest time postaje vidljiva u javnoj sferi i po prvi put postaje područje od javnog interesa oko kojeg se vode brojne debate, što je mjesto koje je povijest zadržala sve do danas. Drugi razlog se tiče devetnaestoljetne povijesti kao objekta današnjih monumentalizacija i same prisutnosti događaja iz devetnaestog stoljeća u javnoj sferi. Francuska i Američka revolucija i kraj Prvog svjetskog rata kao simboličko rođenje i smrt devetnaestog stoljeća prisutni su u javnoj imaginaciji i u brojnim narativima povijesnog sjećanja. Njima se daje važnost prijelomnica i točaka diskontinuiteta, datuma kada su nastali novi svjetovi, a današnji politički identiteti su često kreirani na aproprijaciji ili poricanju nasljeđa tih prijelomnica. Taj simbolični značaj bitno je i odredio devetnaesto stoljeće kao prostor između kraja ancien régimea i kraja imperijalnog poretka „velikih sila“ definirajući ga kao međuprostor unutar kojega se odvijaju procesi postupnog stvaranja novog i odumiranja starog, kao svojevrsnog laboratorija ideja u kojem je brojnim procesima modernizacije nastao suvremeni svijet. Ako je taj period i imao svoje cul-de-sacove u danas s pravom odbačenoj kolonijalnoj politici i jingoističkoj diplomaciji topovnjača, te pogreške se također smatraju bitnima za suvremeno poimanje političkih identiteta. Primjer za to je način na koji su intelektualna opozicija kolonijalizmu i izvještaj Rogera Casementa o zvjerstvima počinjenima u takozvanoj „Slobodnoj Državi Kongo“ ukorporirane u narativ europske političke povijesti kao argumenti u prilog tezi da su emancipatorne zasade prosvjetiteljstva ostale prisutnima u europskoj javnosti čak i u razdoblju najizrazitije kolonijalne eksploatacije svijeta. Za Osterhammela pisanje povijesti devetnaestog stoljeća počinje i završava njegovim opisivanjem kao fenomena povijesnog sjećanja bilo da se radi o suvremenom povijesnom pamćenju devetnaestog stoljeća ili o ulozi koju je povijesno pamćenje imalo u devetnaestoljetnim društvima.

U druga dva poglavlja prvog dijela autor nastavlja propitivanje pristupa predmetu proučavanja i analizira prostornu i vremensku komponentu pojma devetnaestog stoljeća. Paralelno s prostornim i temporalnim demarkacijama, Osterhammel govori o mjestima koje su prostor i vrijeme imali u brojnim kulturnim i intelektualnim horizontima dugog devetnaestog stoljeća. Što se tiče temporalne dimenzije, izrazita pažnja je posvećena činjenici da je devetnaesto stoljeće bilo stoljeće u kojima su različita poimanja vremenskog toka supostojala te da je to bilo prvo stoljeće u kojem su i vrijeme i prostor standardizirani – prvo kroz međunarodne vremenske zone,

drugo kroz nastajanje cjelovitih geografskih prikaza svijeta. Doduše, letovi u svemir i satelitske slike koji će nam postati dostupni u drugoj polovici dvadesetog stoljeća još će jednom znatno promijeniti naše shvaćanje prostora i udaljiti ga od linearnih devetnaestoljetnih poimanja. Smještanjem povijesnog identiteta, prostora i vremena kao globalnih devetnaestoljetnih fenomena, Osterhammel također naglašava modernizaciju kao proces koji je nastojao na ovim fundamentalnim razinama univerzalizirati odnos čovjeka i njegovog prostora-vremena, odnosno definirati čovjekovo mjesto u svemiru i u odnosu na njega postaviti pretpostavke zajedničkog humanističkog identiteta i zajedničke slike svijeta.

Drugi dio Osterhammelove knjige koji nosi naslov „Panoramas“ (Panorame) evocira filmsku tehniku snimanja kojom određeni prostor polako „otkrivamo“ kamerom, pogledom prelazeći preko široke, statične slike na kojoj strukture i krajolici dominiraju nad detaljima. Takva je i svrha ovog poglavlja u kojem se nastoji prikazati svojevrсна mizanscena na kojoj će se odvijati procesi koje nazivamo devetnaestim stoljećem. Naglasak knjige se ovime braudelovski udaljava od kronologije događaja – autor se hvata u koštac s kompleksnom problematikom semantike prostora i aktera koji se u tom prostoru nalaze. Pojmovi poput grada, pograničja, carstva i nacije-države su ovdje pažljivo skrutinizirani i Osterhammel često poseže za klasifikacijskim modelima gotovo linneanskog tipa i svrstavanjem društvenih i političkih kompleksnosti na weberijanske idealtipove. Iako takvi postupci mogu često prijeći u redukcionizam, ovdje oni služe lakšem razumijevanju, a ponegdje i problematiziranju pojmova koji se unutar historijske znanosti često koriste. Osterhammelov tretman pojma „pograničje“ („frontier“) je ovdje problematiziran tako da se nastoji induktivno pobrojati politike osvajanja, ekskluzije i prožimanja koji karakteriziraju pograničje te historijski prepoznati kako su procesi transformacije pograničja vezani uz ulogu koju su ti teritoriji imali u procesima kolonizacije, teritorijalne ekspanzije ili društvene i ekonomske transformacije.

Na sličan su način problematizirani i carstva, nacije i države. Osterhammel bježi od esencijalizacije tih pojmova kao i od tendencije da se devetnaesto stoljeće shvaća kao stoljeće nacija, već u globalnoj perspektivi detektira supostojanje mnogih raznovolikih modela političke organizacije. Također, problematizirajući te „preddržavne“ političke strukture autor im nastoji ne pridavati „predmoderni“ ili „dekadentni“ karakter te na nekoliko mjesta osporava, na primjer, uvriježene eurocentrične predodžbe o Osmanskom Carstvu kao bolesniku na Bosporu, ističući kako je, u trenutku kad su Rusko Carstvo i Austro-Ugarska Monarhija već nestali s političke karte, u Topkapiju još uvijek suvereno vladao Sultan.

Uz aktere drugi dio mizanscenske strukture su i globalni uvjeti života u devetnaestom stoljeću, demografija i revolucije koje se i danas smatraju procesima koji su definirali taj period svjetske povijesti. Osterhammel nastoji pokazati što je moguće veću panoramu demografskih promjena, promjena u uvjetima života i političkih prevrata, stavljajući naglasak na specifične slučajeve diljem svijeta. Tu postaje razvidan jedan od glavnih problema knjige – vođen svojim istraživačkim afinitetima i ograničenjima, Osterhammel se fokusira samo na nekoliko globalnih centara: Zapadnu Europu, Sjedinjene Američke Države, Rusiju, Egipat, Osmansko Carstvo, Indiju, Kinu i Japan. Većina analize (uz povremeni honorable mention latinoameričkih država) ograničit će se na različita iskustva i kontakte između ovih centara i njihove manje ili više detaljno opisane kontakte s periferijom. Naravno, to ne treba uzeti kao nedostatak same knjige, ali globalna historija koju piše samo jedna osoba uvijek će davati pomalo asimetričnu sliku. Neka područja će se tako nalaziti u izrazitom fokusu (kolonijalna politika britanske krune u Indiji i Egiptu), a neka poput britanske kolonijalne politike i otpora koje je izazivala u Kanadi (pobune

1837. i 1838. imale su dalekosežne posljedice za Kanadu i Sjedinjene Države) predstavljat će slijepe točke jedne inače detaljne analize. Neki dijelovi pozornice nam tako nažalost još uvijek ostaju obavijeni tamom.

Posljednje poglavlje prije zaključka nosi naslov „Themes“ (Teme/Uzorci) i u njemu Osterhammel u sedam manjih cjelina identificira sedam ključnih polja na kojima se proces moderniteta odvija. Polja opisana u knjizi su energija i industrija, rad, mreže, hijerarhije, znanje, civilizacija i ekskluzija te religija. Nijedno od polja se pritom ne promatra izolirano, niti se ijedno od njih smatra jedinom determinantom procesa koji se odvijaju na ostalim poljima. Modernitet je tako opisan kao etapa koja se odvija na svim područjima ljudskog života, no njegov utjecaj nije posvuda jednak. Također, Osterhammel opisuje i postojanje takozvanih „rupa“ ili „diskontinuiteta“ u mrežama globalnih procesa čime naglašava da utjecaj modernizacije nije nipošto bio globalan niti totalan. Ako su pojedini procesi transformirali svijet i svojim utjecajem zadirali u najizoliranije kutke svijeta, to ne znači da nije postojao jednako intenzivan otpor tim procesima koji nije bio statičan već se razvijao usporedo s njima. Prikaz povijesti devetnaestog stoljeća koju Osterhammel ovdje daje daleko je od jednostranog, kronološkog puta prema suvremenosti. Umjesto toga radi se o fino satkanoj povijesti veza između različitih aktera, veza koje su se nekad prekidale da bi se potom ponovno uspostavljale. Nekad je njihov karakter bio određen jasnim asimetrijama moći, a ponekad se radilo o ravnopravnom transferu, dok se u većini slučajeva radilo o intenzivnom pregovaranju između tih strogih kategorija, upravo zbog činjenice da apsolutna hegemonija u odnosima nigdje nije bila ni ostvariva niti osobito poželjna.

Osterhammel svoju knjigu završava mišlju o tome kako su transformacije svijeta u devetnaestom stoljeću tekle paralelno s refleksijom o tim transformacijama. Ono što je aktere modernizacije činilo „modernima“ ili čak „revolucionarnima“ možda je upravo bila njihova svijest da provode transformaciju svoje okoline i da je ta transformacija intencionalan odjek njihove želje da promijene svijet. Činjenica da je takva teleološka transformacija imala i brojne negativne efekte, ne znači međutim da je negativan ishod bio jedini moguć. Globalna historija kakva je iznesena u knjizi *The Transformation of the World* naglašava svu kompleksnost tehnoloških, društvenih i političkih transformacija koje su obilježile devetnaesto stoljeće te naglašava kako naizgled istovjetni procesi u različitim društvenim kontekstima mogu imati različita lica i raznolike posljedice. Također, jedan od zaključaka koje knjiga nameće je razlika u trajanju tih transformacijskih procesa. U nekim društvima isti tip procesa je proveden u kratkom razdoblju, dok je negdje drugdje napredovao polaganim koracima. Ponegdje su procesi doživjeli regresiju na prijašnje stanje, a ponegdje su poprimili radikalno drugačije značenje, kao što se dogodilo s pojmom civilizacije, koji je od partikularne distinkcije postupno učinjen univerzalnim pojmom. Transformacije, reforme i revolucije samim time prestaju biti strogo odvojeni i univerzalno važeći pojmovi. Semantička mnogostrukost pojma „transformacije“ samim time postaje jedno od ključnih mjesta Osterhammelove knjige. Drugo ključno mjesto je naglašavanje činjenice da je devetnaesto stoljeće zadržalo svoju prisutnost u dvadesetom, pa i dvadeset i prvom stoljeću, usprkos činjenici da su službena historiografija i javni konsenzus 1918. godinu proglasili njegovim krajem. Mnogi pojedinci stasali u tom stoljeću nastavili su djelovati sve do dvadesetog stoljeća, pojedine institucije zadržale su svoj kontinuitet do danas, a pojedine mreže kulturnih, političkih i ekonomskih transfera su se možda transformirale i intenzivirale no nipošto nisu nestale. Globalna perspektiva povijesti devetnaestog stoljeća kakvu Osterhammelovo djelo nudi prije svega nam osvještava krhkost granica: bilo da se radi o prostornim granicama koje demarkiraju države i kontinente,

bilo da se radi o temporalnim granicama koje dijele povijest na epohe i etape, bilo da se radi o kulturnim granicama koje nastoje fiksirati pojmove kojima opisujemo stvarnost.

Vinko Drača

Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, Zagreb 2017, 552 str.

Autoru Adnanu Jahiću poticaj za pisanje ove knjige bilo je evidentno marginaliziranje ženskoga pitanja u bosanskohercegovačkoj historiografiji i publicistici. Muslimansko žensko pitanje fragmentarno je bilo obrađivano u radovima povjesničara, antropologa, politologa i sl., ali isključivo svođenjem dotičnoga pitanja na problem obrazovne i društvene emancipacije žena, a ponekad i na pitanje njihovoga otkrivanja, odnosno skidanja zara i feredže, što je u drugi plan stavilo stvarne probleme s kojima su se žene suočavale u svakodnevici, kao i izazove koje je donosilo „novo vrijeme“.

Monografiju otvara analiza prve brošure nastale na tu temu prije stotinu godina pod nazivom *Muslimansko žensko pitanje. Jedan prilog njegovu rješenju* Dževada bega Sulejmanpašića, u smislu svojevrsnoga uvoda u istraživanu problematiku. Sulejmanpašić je 1918. pisao da „današnje stanje muslimanke Bosne i Hercegovine, osobito varošanke (one koja živi u gradovima) kazuje jasno i očito, da ona svojom bijedom i zaostalosti vodi bijedi i zaostalosti svih muslimana Bosne i Hercegovine i kao posljedica toga dvoga – njihovom izumiranju – ako se ne poduzmu brze i temeljite promjene“. No, umjesto da ponudi projekt izgradnje bosanskih škola ili stvaranja islamski prihvatljive okoline za školovanje žena u Bosni i Hercegovini tog doba, Sulejmanpašićeva knjižica ostala je upamćena po parolama „Otkrijmo lica naših žena!“ ili „Otkrijmo žene!“, čime je otvoreno pitanje koje je svoj epilog dobilo trideset godina kasnije.

Naime, Adnan Jahić monografijom *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini* obuhvaća razdoblje od austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. do 1950. kada je donesen Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, ističući kako je muslimansko žensko pitanje jedno od polazišta promjena društveno-ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, kao i u političkom, vjerskom i kulturnom životu Bošnjaka na razmeđu XIX. i XX. st. Istodobno je autoru želja iznova skrenuti pozornost javnosti na osjetljivo pitanje položaja i prava žena u bošnjačkom društvu, kroz gledišta i analize koje se mogu primijeniti i na suvremeno doba.

S obzirom da su u patrijarhalnom društvu sliku o ženama gradili muškarci, ova knjiga prati dvoslojno očitovanje muslimanskoga ženskoga pitanja kao povijesnoga fenomena – diskurzivni i socijalni aspekt, čime je izlaganje o muslimanskoj ženi istodobno i izlaganje o intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka, a posredno i o samim Bošnjacima u istraživanom razdoblju. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine u bošnjačkom se društvu otvorila rasprava o položaju i pravima žene. Pri tome je naglasak stavljen na modernizacijske promjene koje je donijela austrougarska uprava i koje su punile stupce muslimanskih listova *Gajret*, *Bošnjak*, *Tarik*, *Zeman*, *Biser* i dr. podupirući temeljno prosvjetiteljsko stajalište bošnjačke intelektualne elite o muslimanki kao majci supruzi i majci koja samo obrazovana može udovoljiti svojim obiteljskim

i društvenim obvezama. Time se počelo oblikovati muslimansko žensko pitanje kao intelektualni i društveni problem, koji su rješavali gotovo isključivo muškarci u granicama dominantnih kulturoloških i ideoloških paradigmi u kojima žene nisu bile u položaju samostalno odlučivati o vlastitom položaju i potrebama.

Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini počelo se konkretnije oblikovati 1911. nakon zaključaka Prve islamske prosvjetne ankete, ali i donošenja Zakona o obaveznoj nastavi, koji je iznio na vidjelo opseg zanemarivanja obrazovnih prava muslimanki u patrijarhalnom bosanskohercegovačkom društvu. Spomenuti Zakon predmnijevao je prisilno upisivanje djece u postojeće školske kapacitete, dok je posebnom Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 1911. propisan način izrade imenika djece prispile za školu u svakom školskom području. Neovisno o tome, Prosvjetni odbor i Zemaljska vlada izašli su u susret zahtjevima Muslimanskoga kluba te je u zakonsku osnovu o obaveznoj nastavi u čl. 12. uvrštena posebna alineja kojom su muslimanska ženska djeca isključena od prisilnoga upisivanja u škole. Naime, Zemaljska vlada nije smatrala nužnim inzistirati na bezuvjetnom protezanju Zakona na svu djecu, bez obzira na spol i vjeru, vodeći se interesom ostvarivanja političkoga utjecaja u Bosanskohercegovačkom saboru, ali i svjesna tehničkih poteškoća koje donosi koncept obaveznoga školovanja za svu djecu u Bosni i Hercegovini.

Istodobno je burnu raspravu otvorila brošura *Pisma u obranu muslimanskog ženskinja* objavljena u izdanju *Muallima*, glasila Muslimanskoga muallimsko-imamskoga društva za Bosnu i Hercegovinu pod pseudonimom Safijja-hanum (pr. ime Sofija Pletikosić). Tom brošurom je ulema uzvratila trendovima koji su išli u prilog potrebi školovanja i prosvjećivanja muslimanki. Brošura je podrazumijevala oštru osudu i nepovjerenje prema austrougarskom školskom sistemu koji je doveden u vezu s neprihvatljivima „odnarođivanjem“ i „evropeiziranjem“ muslimanki, kojima treba dati dobar odgoj, ali na način da ostanu „samo čestite bosanke – muslimanke“. Ističući „pođu li u školu, onda će crni dani nastati i po vas [muškarce] i po njih [žene] i po sav narod“ Safijja-hanum ne smatra da muslimanke treba lišiti znanja i školovanja, ali dodaje da je njihovo obrazovanje određeno „Božijom uputom!“, odnosno „žena treba znati što Kur'an zapovijeda, čovjeku i kući reda dati, evlad odgajati, kuhati, šiti i krojiti. To je glavna dužnost žene, to od nje traže *Bog, društvo i otačbina*“. Prema njezinom mišljenju moderna škola otvorila je vrata nemoralu i porocima svake vrste.

Uvjerjenje glavnine bošnjačke političko-društvene elite s početka XX. st. bilo je, s obzirom na nesklonost širokih masa da im žensku djecu podučavaju inovjerke u državnim školama, najuputnije školovati ih u posebnim ženskim muslimanskim obrazovnim zavodima, poput postojećih ženskih škola i mekteba ili pak raditi na obrazovanju učiteljica muslimanki koje bi radile u osnovnim školama u sredinama gdje žive muslimani. Neovisno o stajalištima Ulema-medžlisa, Zemaljska vlada odlučno je pristupila otvaranju četverogodišnje više djevojačke škole te je školske godine 1912/13. u Sarajevu s radom počela Muslimanska osnovna i viša djevojačka narodna škola.

Iako se s vremenom vjerska vlast muslimana pomirila s osnivanjem te škole, nije ju prestajala pokušavati dovesti u sklad s vlastitim zahtjevima muslimanske ženske učiteljske škole, koja bi podrazumijevala izobrazbu budućih muslimanskih vjeroučiteljica – bula, a ne učiteljica koje bi se zapošljavale u narodnim osnovnim školama. Nastojanja vjerske vlasti djelomično su urodile plodom 1916. s obzirom da je vjeronauk uveden kao obavezni predmet.

Višegodišnje rasprave oko muslimanske ženske škole i preparandije predstavljaju zanimljivo svjedočanstvo o međusobnim odnosima vladajućih krugova, bošnjačkih političkih grupa te vjer-

ske i svjetovne inteligencije u godinama uoči i za vrijeme Prvoga svjetskog rata, ali i pouzdanu indicaciju stanja u području školovanja Bošnjaka, koje se, kada je o naobrazbi ženskoga naraštaja riječ, još uvijek kretalo u granicama tek simboličnih iskoraka u pojedinim sredinama. Prema službenim podacima iz 1910. na 100 muslimana dolazilo je svega 5 pismenih osoba; najnepismeniji su bili bihački, tuzlanski i travnički okrug. Muslimanke su bile najnepismenije u gradu Sarajevu; na 100 njih 2 su znale čitati i pisati. Iako su progresivni politički krugovi i inteligencija govorili i pozitivno pisali o opismenjavanju i školovanju muslimanske ženske djece, broj muslimanskih djevojčica u osnovnim školama do Prvoga svjetskog rata ostao je simboličan, neovisno o tome što je narodna osnovna škola djelovala u Čapljini, narodna mješovita osnovna škola u Cazinu, ženska mekteba-ibtidaija u Gračanici i Mostaru. Za Prvoga svjetskog rata povećani interes za školom rezultirao je povećanjem broja muslimanskih učenica (s 363 učenice školske godine 1913/14. na njih 1 185 školske godine 1917/18). Osim Sarajeva, iskorak su pokazale sredine poput Kozarca, Bosanske Gradiške, Tešnja i Foče.

Prosvijećena žena, oboružana znanjem iz vjerskih i svjetovnih nauka, koja uspješno vrši ulogu supruge, majke i domaćice, čestito odgaja pomladak i kvalitetno vodi kućnu ekonomiju te obrazuje i podiže nove naraštaje, ostala je prioritet reformnih stremljenja progresivnih krugova u predsekularnom bošnjačkom društvu koje se sporo i otežano prilagođavalo novim duhovnim, kulturnim i socijalnim realnostima u Bosni i Hercegovini i njenom okruženju. Još prije Prvoga svjetskoga rata rijaset-ilmija izražavala je zabrinutost tendencijama koje su rastakale islamski moral i udaljavale žene od tipične slike čedne i povučene supruge, majke i domaćice. Novine su pisale o „mejhanama, kelnericama, šoferima, o klatarenju ženskinja po gradskim ulicama i izletištim, o bludničanju i prostituciji, kao i o bračnim lomovima, koji su opisivani kao porodični skandali na sramotu naroda koji je ranije stajao *na visini* čuvajući obraz i moralne vrijednosti“. Uzrok se uglavnom tražio u lošem kućnom odgoju, manjku naobrazbe i neškolovanju muslimanske djece bez razlike na spol.

Sve tendencije k suzbijanju nemorala prekinuo je Prvi svjetski rat kojim je nepoćudno ponašanje dobilo novi prostor i poticaj za širenje. Tad se cijeli aparat vjerske i vakufsko-mearifске vlasti u suradnji s organima vjerske uprave angažirao na polju denunciranja moralno sumnjivih lica – naročito žena – težeći zavodjenju „moralnog reda“ u društvenim odnosima iznimno zamršenim vojnim mobilizacijama, ratnim migracijama, kao i rastućim siromaštvom.

Od sredine 1916. problemima moralne prirode priključio se i problem sve većega broja primjera mnogoženstva među muslimanskim vojnim licima, što je zabrinulo vjerske i zemaljske vlasti. Na poziv vjerskih starješina tijekom proljeća 1918. u okružnim i kotarskim središtima osnivani su odbori za suzbijanje nemorala među muslimanima, no u nekim se sredinama njihov rad pretvorio u borbu protiv osoba koje su kršile islamske propise i norme ponašanja.

Iako je kraj Prvoga svjetskog rata donio i kraj austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, ostavio je nagomilane socijalne probleme i moralne izazove s kojima se bošnjačko društvo u novonastalim okolnostima i novoj državi moralo suočavati.

Neposredno nakon Prvoga svjetskoga rata Ahmet Đumišić je, također na tragu reformne publicistike, 1919. objavio djelo *Ko smeta napretku i prosvjećivanju muslimana, a osobito muslimanki*, koje raspravlja o teškom stanju muslimanske žene za vrijeme Prvoga svjetskog rata i nakon njega. Siromaštvo, brojne udovice, koje su ostale iza poginulih Bošnjaka, prostitucija, prosjačenje, izrabljivanje žena i sl. pružaju dosta sumornu sliku Bosne i Hercegovine nakon rata.

Prema Jahiću, osnutak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. nije donio bitnije promjene u odnosu bošnjačkoga društva, zatvorenoga u tradicionalne premise svoje opstojnosti prema

ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini. Mada su mlađe generacije i intelektualci pozivali na zaokret i napuštanje stajališta koja su žene držala vezanu uz kuću i muža, glavnina bošnjačkih političkih i vjerskih elita ne samo da nije prihvatila nastanak novoosnovane države kao povod za novo promišljanje svjetonazorske i institucionalne osnove bošnjačkoga društva, već je još odlučnije počela inzistirati na tradicionalnim sadržajima narodnoga života – uslijed oportunitizma i duboko ukorijenjenih navika, ali i tegobnoga iskustva s novom državom (prvenstveno provedbe agrarne reforme). Iako je u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca poratno socijalno stanje utjecalo na poglede naroda na važnost svjetovne naobrazbe, istodobno je porastao broj udruga s muslimanskim predznakom na lokalnoj i regionalnoj razini. Suvremenici su pak muslimansko žensko pitanje smatrali dijelom općega ženskog pitanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Muslimansko prosvjetno i potporno društvo „Spas“, osnovano 1919. u Banja Luci, nije dođue bilo za obrazovanje žena, ali je nastojalo zapošljavati muslimanke kako bi ih zaštitilo od ulice i moralnoga pada. Iste godine osnovana je Muslimanska ženska zadruga u Mostaru sa zadatkom kao i „Spas“, ali uz veće sudjelovanje žena koje su djelovale u Radnom odboru zadruge. U Sarajevu je djelovalo „Osvitanje“, koje je okupljalo obrazovane Bošnjakinje i supruge uglednika, a iza kojih je stajala novonastajuća politička elita okupljena oko lista *Vrijeme*. Ciljevi „Osvitanja“ bili su materijalno i duševno podizanje muslimanki, a društvo je podržavala Jugoslavenska muslimanska organizacija, kojoj nije odgovarala radikalna kritika postojećih odnosa u bošnjačkom društvu. Djelovanje ženskih udruga svjedočilo je o stupnju svijesti bošnjačkoga građanstva o nužnosti konkretnih inicijativa u prilog veće socijalne stabilnosti žena. Problem je predstavljala i zdravstvena edukacija, odnosno kako istodobno zdravstveno zaštititi stanovništvo (ospice, pjegavi tifus, endemski sifilis, tuberkuloza) i očuvati integritet šerijatskih propisa, dok su se žene liječile kod nadržiliječnika i tražile pomoć hodža. Autor zaključuje da je pažnja prema položaju i životnim prilikama muslimanki u međuratnom razdoblju ostajala u granicama gradskih inicijativa; dok je moralni integritet i socijalni status žena u gradu bio predmet pomnoga promatranja i različitih prijedloga, o stanju žena na selu nije se vodila nikakva ozbiljnija rasprava.

Od početka Prvoga svjetskog rata intelektualni i društveni pristup muslimanskom ženskom pitanju bio je u znaku napora da se uklone socijalni uzroci revitalizacije ženskoga morala, koji se u poimanju vjerske i političke elite Bošnjaka odnosio isključivo na čednost i izbjegavanje kontakata sa strancima. Krajem rata te su elite pokrenule akciju za suzbijanjem nemoralna među muslimankama, koja je ujedno trebala unaprijediti socijalni položaj žena s ciljem udaljavanja od nedostojnih oblika izvora zarade. Nakon Prvoga svjetskog rata ta je aktivnost dobila nove oblike kroz više različitih inicijativa, kojima se nastojalo osposobiti muslimanke da se odupru siromaštvu i moralnoj degradaciji. No autor istodobno ispravno postavlja pitanje treba li muslimansko žensko pitanje biti svedeno na potrebu ženine opskrbe kako bi se sačuvalo njezino moralno biće bez zadovoljavanja njezinih duševnih i društvenih potreba.

Osnutkom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca žensko pitanje i aktivizam dobili su daljnji poticaj osnivanjem Narodnoga ženskog saveza Srpkinja, Hrvatica i Slovenki (1919.) koji je podrazumijevao rad na razvijanju humanoga, etičkoga, kulturnoga, socijalnoga i nacionalnoga rada, dok je po svom ustroju i metodama rada bio pobornik jugoslavenskoga unitarizma i centralizma. Iste godine u Beogradu i Sarajevu osnovano je Društvo za prosvjećivanje žena i zaštitu njenih prava, koje je tražilo izjednačavanje položaja muškaraca i žena po pitanju radnih i političkih prava; iako žene nisu bile u mogućnosti sudjelovati na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Konzervativno bošnjačko društvo općenito nije imalo razumijevanja za akcije u smjeru politič-

ko-društvene emancipacije žena, a još manje za korake koji su vodili rješavanju muslimanskoga ženskog pitanja u okviru cjeline ženskih prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Stoga se novopokrenuti muslimanski ženski aktivizam, barem simbolično, naslanjao na jugoslavenski ženski pokret jer je svako djelovanje van okvira postojećih bosanskomuslimanskih svjetonazornih i društvenih okvira nailazilo na otpor.

Društvo „Gajret“ je na sebe preuzelo zadatak omogućiti muslimankama da se školuju, što je bila pretpostavka bilo kakvoga rada na njihovoj emancipaciji i uključivanja u društveni i nacionalni život zajedničke države. U tom je smislu osnivanje „Gajretovih“ ženskih internata (Sarajevo 1920., Mostar 1921.) bilo od velikoga značaja. Godine 1926. u Sarajevu počinje izlaziti *Đulistan*, časopis za kulturno i socijalno podizanje muslimanske žene. No *Đulistan* nije težio za „skrajnjom evropskom emancipacijom. Mi smo svjesne da bi nas takova emancipacija odvela u još gore ropstvo“ te je prvenstveno propagirao majčinstvo, odgoj i obiteljske vrijednosti i ugasio se nakon trećega broja.

Krajem 1920-ih počinju intenzivnije rasprave o otkrivanju lica muslimanskih žena iz čega je vidljivo da bošnjačko društvo nije moglo biti izolirano od poticaja sekularnih i prozapadnjačkih Atatürkovih reformi u Turskoj, što je podržao i resul-ulema Džemaludin Čaušević riječima: „Emancipacija je u Turskoj donela samo koristi. Ona će i nama donesti samo koristi“. Brojne polemike rezultirale su *Takrirom* Hodžinske izborne kurije od 1928., kojim je dozvoljeno kompromisno otkrivanje ženina lica i šaka, što je pak stvorilo podlogu za dijalog koji je mogao uroditi konkretnim akcijama na polju unapređenja kulturnoga i socijalnoga položaja muslimanskih žena.

Zakonom o narodnim školama iz 1929. nastava u narodnim školama (osnovnim i višim) postala je obavezna u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji. Spori, ali vidljivi pomaci na polju školovanja muslimanki bili su popraćeni trendom otkrivanja ili tek formalnoga ili nepotpunoga pokrivanja lica sve većega broja žena i djevojaka u gradskim sredinama, naročito mlađe generacije, dok su djevojke koje su se školovale većinom bile otkrivene. Preporuke za otkrivanjem pokazale su da je od skidanja zara i feredže do otkrivanja cijele glave i vrata bio kratak put.

„Gajret“ je nedvojbeno bio glavna društvena snaga koja je djelovala u pravcu privrednoga i ekonomskoga podizanja muslimanskih žena u međuratnoj Jugoslaviji (tečajevi krojenja, vezanja, šivanja, analfabetski tečajevi, osnutak ženske zadruge za unapređenje domaćega obrta i sl.). Konzervativno društvo blagonaklono je gledalo na ženske inicijative u borbi protiv siromaštva, bijede i neukosti, ali s nešto manje entuzijazma na sredstva kojima su se ostvarivali prosvjetni i socijalni ciljevi.

Do kraja prve Jugoslavije, prema autoru, bošnjačko je društvo bilo svjedok vidljivih promjena koje je donosila modernizacija ekonomskoga i kulturnoga života, sa svim svojim svijetlim i mračnim stranama, prihvaćajući novu društvenu realnost kao ishod neminovnih procesa, koje su neki prihvaćali s radošću, a drugi s nelagodom. Od Berlinskoga kongresa (1878.) do Travanjskoga rata (1941.) bošnjačko je društvo, ne bez otpora, prolazilo sporu, ali evidentnu transformaciju od zatvorene zajednice orijentalnoga usmjerenja do dinamičnoga sudionika političkih, socijalnih i prosvjetnih kretanja međuratne Jugoslavije, a bošnjačka je žena, neovisno o brojnim ograničenjima, bila pouzdan indikator opsega i karaktera tih promjena.

Iako je 1931. samo 0,16 % žena u Bosni i Hercegovini polazilo građanske škole, počelo se postavljati pitanje osnivanja ženskih medresa i obrazovanja za poslove u Islamskoj zajednici te je 1933. otvorena Islamska ženska škola u Sarajevu. Iako do Drugoga svjetskog rata muslimansko društvo nije pozitivno gledalo na stručno stimuliranje muslimanki u svjetovnim znanostima,

dio njih završio je fakultete te su radile u školama, bolnicama, sudovima, bankama i dr. čineći konkretne korake u pravcu uključivanja Bošnjakinja u javni život jugoslavenskoga društva, na zadovoljstvo kulturnih elita suvremene orijentacije, a protivno stajalištima tradicionalnih krugova koji su inzistirali na primarnoj ulozi žene u kući, obitelji i ustanovama Islamske zajednice. U posljednjim godinama Kraljevine Jugoslavije Islamska zajednica se borila za čistoću islamskoga braka, a protiv prostitucije, konkubinata, miješanih brakova i sl. što se smatralo pogubnim za očuvanje tradicionalnih islamskih vrijednosti. Nespremna za suočavanje s dubljim izazovima i izvorima krize, koja je potkopavala ustanove vjerskoga i moralnoga života Bošnjaka u doticaju sa zapadnim znanstvenim, kulturnim i društvenim kretanjima, vjerska vlast muslimana smatrala je nužnim služiti se svim sredstvima u promicanju vlastite vizije pravovjerne muslimanske zajednice.

Ulaskom Bosne i Hercegovine u sastav Nezavisne Države Hrvatske ambivalentni odnos ustaškoga pokreta prema položaju i ulozi žene davao je prostora kako konzervativnim tako i progresivnim tendencijama u odnosu bošnjačkoga društva prema ženskom pitanju. Dio ih je nastavio sa školovanjem, dok se velik dio angažirao u Merhametu prihvaćajući stradalnike i izbjeglice izložene ratnim stradanjima. Kako u ustaškom pokretu, tako je i u Narodnooslobodilačkom pokretu uloga žena bila od velikoga značaja za ostvarivanje borbenih, socijalno-društvenih i državotvornih ciljeva. Jugoslavenske žene, marginalizirane u društveno-političkom životu međuratne Jugoslavije, masovno su se uključile u Narodnooslobodilački pokret, u velikom broju u pozadini, ali i kao bolničarke, referentice saniteta, borci i odbornici Narodnooslobodilačkih odbora.

Prema autoru, osnivanjem Antifašističke fronte žena otvoreno je novo pitanje u povijesti ženskoga pitanja. Masovno uključenje žena u Narodnooslobodilački pokret srušilo je patrijarhalnu sliku o pasivnoj ulozi žene i pokrenulo njenu emancipaciju; naravno uvjetovanu politikom koju je vodila Komunistička partija Jugoslavije, ali i objektivnim mogućnostima da se u zaostalom društvu stvori prostor za kreativni angažman žene, koji bi nadilazio tradicionalne obiteljske, odgojno-obrazovne i humanitarne zadaće.

Nakon Drugoga svjetskoga rata zaostaloj agrarnoj Bosni i Hercegovini predstojao je put ekonomske, društvene i kulturne obnove, pri čemu je ženama bila namijenjena značajna i konkretna uloga na polju obnove, popravaka, brige za invalide i ranjenike i sl. Uz to je Antifašistička fronta žena posebnu pozornost posvećivala opismenjavanju i kulturnom podizanju žena kao glavnoj pretpostavci njihovoga bijega od neukosti i siromaštva te uključivanja u javni i društveni život, navodi Jahić. Žene su tako 1946. dobile priliku glasati, naravno za listu Narodnoga fronta.

Iako je Antifašistička fronta žena provodila inicijativu za skidanje zara, brojne žene u patrijarhalnim sredinama za to nisu bile spremne. S obzirom da pokret za skidanje zara nije (spontano) uspio, 1950. donesen je Zakon o zabrani zara i feredže, usvojen od strane Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Tijekom 1951. nestalo je zara i feredže u Bosni i Hercegovini, što je još 1918. Sujelmanpašić iznio kao prijedlog rješavanja muslimanskoga ženskog pitanja.

Premda je to nesumnjivo bošnjačku ženu suočilo sa izazovima otuđenja od vlastitih vjerskih i tradicijskih korijena, s druge joj je strane omogućilo pravo i odgovornost izbora, bez čega ne bi bila moguća njena suvremena afirmacija, što su mnoge žene iskoristile te ostavile neizbrisiv trag u narodnom i društvenom životu Bosne i Hercegovine, kako u drugoj polovici XX. st., tako i danas.

Vlatka Dugački

Philipp Blom, *Rastrgane godine: 1918.-1938.*, preveo s njemačkoga Goran Schmidt, Fraktura, Zaprešić 2017, 608 str.

Knjiga Philippa Bloma u izdanju Frakture pod naslovom *Rastrgane godine* donosi povijest kulture i svakodnevnice Europe i Sjedinjenih Američkih Država tijekom razdoblja između dvaju svjetskih ratova. Tako će Blom poprilično uspješno, historiografski spretno i publicistički zanimljivo čitatelja provesti anegdotalnim pričama, ujedno stvarajući cjelokupni mozaik kulture, umjetnosti, znanosti, filozofije, ideologije i svakodnevnice u koje su ljudi toga doba čitavim svojim bićem bili uronjeni. Tu je uspješnu metodu pisanja knjiga ovakve tematike autor već primijenio u svojoj knjizi *Vrtoglave godine: Europa 1900.-1914.*, također u Frakturinom izdanju. Razlika je u tome što je autor sada svoje kritičko i analitičko oko prebacio s razdoblja *Belle Époque* na međuraće, koje slobodno možemo podijeliti na lakomislene *roaring twenties* (zlatne dvadesete) i na tridesete godine prošlog stoljeća obilježene usponom totalitarnih ideologija i približavanjem razornih oblaka novoga svjetskog obračuna velesila. To je razdoblje nemirno koliko je i rastrgano društvenim previranjima uslijed ideoloških borbi i straha od uspostave svemoćne vladavine tehnike i tehnologije u ljudskom životu. No ova je knjiga nastojala i izbjeći političku problematiku, odnosno doticala ju je onoliko koliko je bilo nužno kako bi ocrtala širi kontekst kulturnih događanja i time stvorila podlogu za bavljenje društvenom i kulturnom historijom, u čemu je autor bio veoma uspješan. Iako je Blom u širokim lukovima opisivao zbivanja europske i svjetske povijesti, ni u kom se slučaju ne bi moglo reći kako je sudbina pojedinca zapostavljena ili marginalizirana. Dapače, tek se ulaskom u cipele čovjeka toga razdoblja može shvatiti široka i dubokozadiruća trvenja na globalnom planu. Blom je to srećom shvatio i u svojoj knjizi uzorno primijenio.

Philipp Blom njemački je povjesničar, novinar i romanopisac rođen 1970. u Hamburgu, a studirao je u Beču i Oxfordu, na kojem je i obranio doktorat iz moderne povijesti. Iako je autor nekoliko romana poput *Simmsonovi radovi*, *Luxor* i *U oluju na moru* te publicističko-povijesnih knjiga poput one o povijesti kolekcionarstva *To Have and To Hold*, o francuskim prosvjetiteljima *Enlightening the World* te o klimi u 17. stoljeću *Svijet u doba ribolova*, ipak je pozornost svjetske i historiografske javnosti stekao već spomenutom knjigom *Vrtoglave godine*, a sada je probranu metodu nastavio i u *Rastrganim godinama*. Najnovija mu je knjiga esej *Što je u pitanju* u kojem progovara o aktualnoj kompleksnoj geopolitičkoj slici svijeta. To ne bi trebalo biti iznenađujuće, jer Blom je autor koji veoma precizno otkriva i iznosi paralele prošlih vremena i današnjice, što se ima prilike lijepo vidjeti pri završetku samih *Rastrganih godina* kada ocrtava današnjicu gledajući kroz prizmu međuraća i povlačeći zanimljive, ali prije svega i točne paralele.

Philipp Blom svoju naraciju ne započinje opisom političke situacije svijeta koncem Prvoga svjetskog rata, nego neupadljivo, američkom *blues* pjevačicom Mamie Smith. Upravo je to Blomov historiografski postupak koji se proteže kroz cijelu knjigu. Streloviti je uspon *blues* i *jazz* glazbenika Blomu pokazatelj o svojevrsnom radikalnom raskidu s onim prethodećim i prevladanim uslijed kaosa i tragedija Velikoga rata. Nije novi svijet moderne rođen u blatnjavim rovovima monumentalnoga rata, nego upravo suprotno, taj svijet postojao je već davno prije 1914. godine. Rat je bio potrebno inicijalno paljenje da sav potencijal moderne eksplozira i tako raširi svoj utjecaj diljem kugle zemaljske. Prividni je paradoks da svijet, koji je poznao učinke masovnoga društva i potrošnje, apstraktne umjetnosti, atonalne glazbe, radikalizma ideja i prevlasti financijskoga krupnog kapitala, odjednom nakon traumatičnog iskustva rata izgleda tako novo, a za neke i tako dekadentno da će se biti prisiljeni s nostalgijom okretati prema prošlosti u

potrazi za drevnim antičkim idealima. Shvatio je čovjek svu moć i mogućnost moderne upravo kroz razdoblje vladavine tehnike na frontama diljem Europe. Strojnice, zrakoplovi, tenkovi i podmornice gospodarili su zrakom, nebom i kopnom. Takvo oblikovano iskustvo predodredilo je svekoliko daljnje zbivanje europske i svjetske povijesti na ama baš svim poljima.

Medicina i psihijatrija susrele su se prve s rijekama dršćućih ljudi, koji su naizgled izgubili razum. Fenomen je to koji će se kasnije prozvati *shell shock* ili *Kriegsneurose*. Nisu se samo liječnici ili psihijatri hvatali s time u koštac, nego su to činili i umjetnici. Tako je slavni ekspresionist Otto Dix svojim mračnim slikama u kojima prikazuje užas i stravu ratne svakodnevnice izvršio snažan utjecaj na kolektivnu memoriju čovječanstva. Uslijed nemogućnosti junačkog umiranja činilo se da je slavni Horacijev izriječ (*Dulce et decorum est pro patria mori!*) obična fraza, koja u zbiljskome životu vladavine tehnike jednostavno nema više sadržaja. Ipak bilo je i mnoštvo intelektualca koji su zorno dokazivali da taj izriječ još uvijek ima itekako smisla. Jedan od njih bio je slavni Ernst Jünger koji je svojom estetikom rata i veličanjem junaštva oblikovao buduće njemačke generacije. U Italiji je tu ulogu odigrao ekscentrični pjesnik i okultist Gabriele D'Annunzio, koji baca letke iznad Beča u svom zrakoplovu i zauzima Rijeku 1919. godine, samo kako bi ga iz njega istjerala vlastita talijanska vojska. Njegova je pojava najavljivala uspon mnogo značajnijeg i realnijeg političara u liku budućega *Duce*-a, a tada tek jednog od vođa paravojnih *squadrista*, Benita Mussolinija.

Jedan od najvažnijih i najutjecajnijih filozofa prošloga stoljeća svakako je Oswald Spengler sa svojom knjigom nemjerljiva značaja *Propast Zapada*. Spengler je, kao i mnogi drugi intelektualci, zastupao herojskoga čovjeka, gotovo nadčovjeka, koji se jedini može suprotstaviti vladavini bezlične tehnike koja u sprezi s kapitalizmom opsjeda i korumpira svaki aspekt čovječjeg života. Spengler je detektiranjem dekadencije kao ploda nemuževnog i protuprirodnog života u gradu jasno dao izraza strahovima najobrazovanijih slojeva društva. Spengler je sufilozofirajući s misliteljima poput Nietzschea, Goethea, ali i znanstvenicima poput Ernsta Haeckela, otkrivao povijesne zakonitosti općčovječanskoga razvoja od biblijskih vremena i grčkoga duha sve do vlastitoga vremena. Njegovu knjigu pohvalili su umovi poput Nikolaja Berdjajeva, a u Italiji je Spengler korišten kao ključ za otkrivanje tajni Goetheova *Fausta*. Mistični duboki zov krvi i tla naići će kasnije na pretumačenje unutar ideologije nacionalsocijalizma, čiji je *Führer* Adolf Hitler bio utjelovljenje cezarskog ideala nadčovjeka kakvoga je Spengler u svojem djelu zahtijevao. Utjecaj rasnih tumačenja razvoja čovječanstva od Arthura de Gobineaua sve do Alfreda Rosenberga, imao je širok i pozitivan odaziv u intelektualnim slojevima društva. U sprezi s medicinom to je područje pripadalo eugenici, disciplini razvoja genetski i duhovno savršenijih ljudi, a pokret je uporište imao u Sjedinjenim Američkim Državama, Velikoj Britaniji i Njemačkoj s pristicama poput ekonomista Johna Maynarda Keynesa, Arthura Balfoura, Bertranda Russella, Virginije Woolf ili H. G. Wellsa, autora *Rata svjetova*. Najvažnije filozofe toga razdoblja obilježavat će duboki prijezir spram tzv. pozitivističke filozofije bečkoga kruga Rudolfa Carnapa, a u tome će svakako prednjačiti Edmund Husserl i njegov slavni učenik, najpoznatiji filozof prošloga stoljeća, Martin Heidegger, čije mišljenje, kao i Nietzscheovo, Blom ipak nije sasvim adekvatno vrednovao.

Kao jedno od prvorazrednih pitanja toga doba pojavit će se ono o evoluciji, teoriji koju je engleski biolog Charles Darwin uobličio u knjizi *Postanak vrsta*. Ipak kovanicu o *opstanku najposobnijih* (*survival of the fittest*) nikako ne treba pripisivati njemu, nego njegovom učeniku Herbertu Spenceru. Ponajmanje Darwinu treba pripisivati zasluge začetnika društvene teorije socijalnog darvinizma i nužnog sukobljavanja rasa. Nebrojeno je ljudi postalo svjesno potrebe

potpune vlasti nad svijetom male rase odabranih ljudi, bolje rečeno nadljudi. Prijemljivost je ljudi za tu teoriju dodatno potvrđivala prevlast i nadmoć zapadne civilizacije nad svima ostalima, kao i naizgled srozavanje kulture i morala uslijed bespuća ostavljenoga nakon rata. Najbolji primjer za to protivnicima moderne bio je Berlin, uz Pariz svakako vodeći grad svjetske avangarde sve do dolaska Hitlera na mjesto kancelara 30. siječnja 1933. godine.

Svjetsku su javnost potresala i znanstvena otkrića, prije svega otkriće Edwina Hubblea o postojanju mnogih galaksija, čime je naša Mliječna staza u znanstvenom mišljenju stekla sekundarnu ulogu, a čovjeka naizgled dodatno poljuljalo u antropocentričnosti. Zadat će udarac i kvantna fizika sa svojim osnivačem Maxom Planckom, a njegovi nastavljači Werner Heisenberg i Niels Bohr nastaviti će istraživanje svijeta na subatomske razini. Budući da kvant svjetlosti nije ni čestica ni val, nego se ponaša ovisno o okolnostima promatranja i promatrača, to znači da sama znanost više nema pravo pretendirati na objektivnost, jer nema posla s objektom, nego tek s promatranim objektom na kojega promatrač nužno mora utjecati, sviđalo se to njemu ili ne.

Spregu konzervativnih mišljenja lijevo angažirani intelektualci imenovali su začetak konzervativne revolucije, a u SAD-u takva su mišljenja dovela do uvođenja prohibicije osamnaestim amandmanom na Ustav. Prohibiciju su prije svega podržavale bijele protestantske rasističke organizacije i udruženja, a bila su izrazito antikatalička i segregacijski orijentirana. Ipak unatoč čestim policijskim premetačinama ilegalne točionice alkohola, *speakeasyji*, nisu se uopće mogle kontrolirati i djelovale su neometano cijelim trajanjem prohibicije. Jedan je od najslavnijih antagonista te priče svakako bio legendarni gangster iz Chicaga Al Capone, koji će djelić svoga dobrog srca pokazati time što će za siromašne građane otvoriti vlastitu pučku kuhinju u vrijeme Velike depresije nakon Crnog četvrtka, 24. listopada 1929. godine. Ekonomska kriza proširila se tako diljem svijeta, a osobito je odjeka imala u Weimarskoj Njemačkoj, koja je uskoro brojila šest milijuna nezaposlenih. Budući da je očajno vrijeme iziskivalo očajna sredstva, političku razjedinjenost komunista i socijalista, nastalu prema naputku Moskve, iskoristio je dotada tek blago rastući pokret na čelu s austrijskim odlikovanim veteranom iz Prvoga svjetskoga rata. Partija koja je taj pokret predvodila zvala se *Nacionalsocijalistička njemačka radnička partija*, a vođa im je bio Adolf Hitler.

Ideologija koja je gotovo savršeno kopirala religijski sadržaj i dala mu vlastitu ideološku formu bio je, uz nacionalsocijalizam, fašizam i cionizam, dakako i komunizam, s prijestolnicom u Moskvi. Nakon brutalnog građanskog rata činilo se naizgled kako je konačno pred građanima budućeg Sovjetskog Saveza jedno mirno razdoblje. S bombardiranjem utvrde Kronstadt i surovim pokoravanjem pobunjenih mornara, Lenjin je vrlo zorno pokazao na koji se način planira ubuduće obračunavati s neprijateljima revolucije, pa makar oni bili i najzaslužniji za konačnu pobjedu boljševika i uspostavu njihove vladavine. Lenjinov će nasljednik Staljin samo naslijediti isti obrazac i dodatno ga intenzivirati totalitarnom ambicijom kontrole ma i najmanjeg aspekta ljudskoga života. Blom za socijalistički način mišljenja kao paradigmatičnog ističe inženjera i pjesnika Alekseja Gasteva, kojemu je ideal bila potpuna transformacija društva u kojemu će čovjek slijepo i pokorno slijediti strojeve te ih oponašati radi optimiziranja i učinkovitosti. I školu *Bauhaus* u Njemačkoj nadahnjivat će učinkovitost, kao i arhitektonske pothvate Le Corbusiera, a u Beču je to još danas vidljivo u kolektivnom monumentalnom zdanju Karl-Marx-Hofa. Ipak ništa nije moglo zasjeniti nicanje ogromnoga grada u Sovjetskom Savezu kao simbola trijumfirajućega komunizma nad kapitalizmom u području Magnetne gore, najbogatijeg nalazišta željeza na svijetu. Grad će se potom prozvati Magnitogorsk, a građen je u službi Staljinove petoljetke, koja je u nekoliko godina trebala nadoknaditi tehnološko zaostajanje SSSR-a za svijetom od

nekoliko stoljeća. Cijena koja je plaćena za to iznosila je dvadesetak milijuna ljudi, a najviše je to na svojoj koži osjetila Ukrajina, koja je u namjerno izazvanom *holodomoru* izgubila prema procjenama čak do pet milijuna ljudi.

Najpoznatiji je film međuratnog perioda svakako njemački film *Metropolis* Fritza Langa koji je svojim impresivnim specijalnim efektima i svojom futurističkom tematikom međutim kritičarima bio teško probavljiv pa je zbog toga dobio negativne kritike, a posebice oštar bio je H. G. Wells, inače pisac specijaliziran upravo za znanstvenu fantastiku. Iako je neuspjehom tog filma rat između njemačkih UFA studija i Hollywooda bio konačno okončan u korist potonjeg, film je sam po sebi vrednovan revolucionarnim od kasnijih kritičara i onim filmom koji je uistinu označio kraj jedne ere. Film je kao medij stupio na pozornicu s koje nije sišao sve do današnjih dana. Brojni su se drugi filmovi hvatali u koštac s porastom moći tehnike, a prvi koji padaju na um su dakako *Moderna vremena* Charlieja Chaplina ili *Frankenstein* po romanu Mary Shelley. Vrijednost filma kao propagandnog sredstva prije svih prepoznali su nacionalsocijalisti, kojima je u tome pomogao filmski i režiserski genij Leni Riefenstahl vidljiv u filmovima *Triumph des Willens* i *Olympia*, snimljen povodom održavanja Olimpijskih igara u Berlinu 1936. godine, na kojima je nacionalsocijalizam pokazao novo idealno i uniformno njemačko društvo. Njemački je utjecaj bio toliko velik da je čak i Louis B. Mayer, direktor filmskog studija Metro-Goldwin-Mayer, pažljivo cenzurirao filmove kako ne bi izazvao srdžbu Njemačke u slučaju filмова s prevelikim antinjemačkim osjećajima, a antisemitski prikazi bili su priželjkivani, kao što je to učinjeno u filmu o židovskoj bogatoj obitelji Rotschild.

Mnoštvo je umjetnika nakon završetka rata našlo svoje mjesto u Parizu, koji je postao središte umjetničke avangarde. Samo neki od umjetnika koji su u međuraću ostavili svoj trag djelujući u Parizu bili su Pablo Picasso, Igor Stravinski i Djagiljev, potom Braque, Matisse, ali i James Joyce, Ernest Hemingway te bračni par Scott i Zelda Fitzgerald. Svi su se oni okupljali u salonu Gertrude Stein, koja ih je jednom prilikom nazvala „izgubljenom generacijom“ i tako skovala termin koji ih je možda i ponajbolje opisivao, čak i ako je mit o „izgubljenoj generaciji“ uistinu ipak samo to, naime mit. Kulturni rat koji se poveo između konzervativne Europe i liberalne Amerike ogledao se i u glazbi, posebice u sve popularnijem *jazzu*. Ponajbolji *jazz* glazbenici bili su Afroamerikanci koji su bježali iz svojih rasističkih sredina tamo gdje su njihovi talenti cijenjeni. Nastanili su se tako u blizini pariškog Montmartrea i Rue de Lancea. Pratili su često i francuske popularne izvođače poput Mauricea Chevaliera. Mnogi crni intelektualci bježali su iz SAD-a u potragu za boljim i slobodnijim životom inspirirani mislima W. E. B. Du Boisa i Langstona Hughesa, daleko od Ku Klux Klana i svakodnevnih ponižavanja koja su doživljavali u rodnoj zemlji.

Svakako najpoznatija senzacija bila je crna pjevačica i plesačica Josephine Baker, čije je nastupe gotovo uvijek pratio i pokoji skandal. Neki od najfascinantnijih umjetničkih pravaca koje će mučno razdoblje međuraća iznjedrili bio je svakako dadaizam, nastao u noćnom klubu imena Cabaret Voltaire u okvirima neutralne i ratom nepomućene Švicarske. Ime pokreta koje ništa ne znači i predstavlja govor beba dostatan je pokazatelj kuda je smjerao osnivač dadaizma Tristan Tzara, pravim imenom Samy Rosenstock. Zasjenit će ga njegov poznanik André Breton, osnivač umjetničkog pravca nadrealizma u kojemu se borba protiv apsurdna upravo borila apsurdom. Moć umjetnosti ogledala se i u slučaju pjesnika Osipa Mandeljštama, kojega je NKVD dao pogubiti zbog kritičke pjesme u kojoj je Staljina opisao kao gorštaka iz Kremlja, s brkovima poput ticala žohara i s debelim prstima masnima poput crva. Književnici poput Ane Ahmatove i Borisa

Pasternaka bili su također progonjeni, ali nisu svoje političko neslaganje platili životom poput Mandeljštama.

Upravo takva bezbrižna kultura tjerala je pojedine mlade da spas i smisao pronadu, ne više u raznim ideologijama, nego u jednoj jedinoj, naime hedonizmu. Tzv. *flapper* generacija žena i muškaraca ponašala se bezbrižno, a skromnost i nenametljivost njihovih roditelja bila im je ananema. Kako i sam Blom kaže, pojedinim mladim ljudima politika i ideologija nije značila ništa, upravo zato što je njihova ideologija prije svega bio *charleston*. Taj opći bijeg od realnosti nije mogao dugo potrajati, pogotovo ne u takvom razdoblju kakvo je bilo ono između dvaju svjetskih ratova. Izraz toga bila je i slavna Coco Chanel koja je uzdigla takav oblik kulture sve do najviših slojeva društva. Svjetska zvijezda takvoga stila postat će i Marlene Dietrich, koja se proslavila ulogom u filmu *Plavi anđeo* i kasnije pjesmom *Lili Marlene*.

Philipp Blom pokušao je, prikazujući poratno doba u svim njegovim zamršenim i kompleksnim nijansama, ujedno razvidjeti u kojoj su se mjeri takve velike društvene i kulturne promjene mogle ogledati i u svakodnevnom životu običnih ljudi. Iako je na nekoliko mjesta Blom izgrubio nit svoga izlaganja kulturne povijesti te se počinje vrtjeti oko većinom poznatih činjenica političke povijesti, ipak ni tu ne odudara suviše od postavljenoga modela, jer učinci po život ljudi nisu dolazili iz umjetničkih manifesta ili pojedinih knjiga intelektualaca, nego prije svega iz odluka europskih i svjetskih državnika toga međuratnog doba. Doba je to obilježeno zapravo stanjem primirja, a ne mira, stoga je opravdano o njemu govoriti kao o razdoblju drugoga europskoga Tridesetogodišnjeg rata od 1914. do 1945. godine. Svojom je knjigom Blom pokazao kako rat ustvari nije bio razdjelnica dviju epoha, nego prije svega određeni izraz moderne i duha vremena, baš kao što je svaki aspekt čovjekova svakodnevnoga života u međuraću bio izraz moderne, kolikogod on frenetično nastojao iz nje i od nje pobjeći.

Ivan Smiljanić

***Senatori Kraljevine Jugoslavije – biografski leksikon*, gl. ur. Momčilo Pavlović, Beograd 2016, 429 str.**

Biografski leksikon *Senatori Kraljevine Jugoslavije* objavljen je 2016. godine u izdanju Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu i Društva istoričara Srbije „Stojan Novaković“ u Beogradu. U samom je leksikonu navedeno kako je nastao kao rezultat projekta *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku*, ali i zajedničkog projekta Instituta za savremenu istoriju i Hrvatskog instituta za povijest *Iskustva parlamentarizma u srpskoj i hrvatskoj prošlosti u dvadesetom veku*. Glavni i odgovorni urednik izdanja je Momčilo Pavlović dok su u uredništvu uz njega i Nebojša Stambolija te Milan Gulić. Leksikon je podijeljen na uvodnu studiju naslovljenu *Senat Kraljevine Jugoslavije 1932-1941*, *Biografije senatora* te *Priloge* i popis *Skraćenica*.

U uvodnoj studiji *Senat Kraljevine Jugoslavije 1932-1941* (5-36) ukratko je prikazan razvoj institucije Senata i njezina uloga u antičkom Rimu kao i u novije vrijeme u Francuskoj, Velikoj Britaniji ili Sjedinjenim Američkim Državama. Na području zemalja koje će činiti Kraljevinu Jugoslaviju, Senat se prvi puta pojavljuje u Srbiji između 1901. i 1903. godine kao gornji dom parlamenta. U istom poglavlju ukratko je prikazan i razvoj političkih događaja tijekom postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije od 1918. do 1941. godine te razvoj institucije Senata od ustroja do praktičkog gašenja 1941. godine. Institucija Senata nije postojala u razdoblju Kralje-

vine Srba, Hrvata i Slovenaca te je tek Oktroiranim Ustavom 1931. godine stvoreno *Narodno predstavništvo* koje se sastojalo od Narodne skupštine i Senata. Prema *Zakonu o izboru senatora* donesenom 1931. godine utvrđeno je deset izbornih jedinica, devet banovina te grad Beograd, u kojima se na svakih 300.000 stanovnika birao jedan senator. Pravo glasa na izborima imali su zastupnici u Narodnoj skupštini, banski vijećnici i svi načelnici općina u pojedinoj banovini. Uz izbore po banovinama, dio senatora imenovao je i sam kralj, odnosno kasnije kraljevsko namjesništvo. Uvjet za izbor na mjesto senatora bilo je državljanstvo, pismenost te navršenih 40 godina starosti.

Prvi izbori za Senat održani su 3. siječnja 1932. godine te je izabrano ukupno 46 senatora, najviše u Savskoj banovini, njih devet. Nekoliko dana kasnije kralj je svojim ukazom imenovao dodatnih 28 senatora na mandat od 6 godina tako da je prvi saziv Senata imao ukupno 74 člana. Na sjednici Senata 15. siječnja 1932. godine za prvog je predsjednika Senata izabran dr. Ante Pavelić dok su potpredsjednici postali Jovan Altiparmaković i Fran Novak. U listopadu 1933. godine izabrano je novo predsjedništvo Senata u sastavu dr. Ljubomir Tomašić predsjednik te dr. Uroš Krulj i dr. Miroslav Ploj kao potpredsjednici. U listopadu 1934. godine kockom je određena polovina izabranih senatora kojima prestaje mandat, njih ukupno 23. Dopunski su izbori održani u veljači 1935. godine te su popunjena ranije upražnjena senatorska mjesta. Novo je predsjedništvo Senata izabrano u listopadu 1937. godine kada je predsjednikom postao dr. Želimir Mažuranić dok su za potpredsjednike izabrani Đuro Kotura i dotadašnji predsjednik dr. Ljubomir Tomašić. Budući da su 3. siječnja 1938. godine isticali šestogodišnji mandati senatorima imenovanim 1932. godine, raspisani su novi dopunski izbori za popunu 23 upražnjena mjesta dok je 10 senatora imenovano ukazom kraljevskih namjesnika. Izbori zakazani za 6. veljače 1938. godine bili su umnogome drukčiji od dotadašnjih na kojima su sudjelovali isključivo pristaše režimske politike i režimske stranke. Naime, na ovim su izborima prvi put sudjelovale i opozicijske stranke, ali samo na području hrvatskih banovina, Savske i Primorske. Na izborima za *seoske* općine 1936. godine u ove su dvije banovine najveći broj načelničkih mjesta osvojile stranke Seljačko-demokratske koalicije (SDK). Budući da su načelnici općina imali pravo glasa pri izborima za Senat opozicija je navela kako „u Savskoj i Primorskoj banovini postoje posebni uslovi da se izađe na izbore“ te su istaknuli svoje kandidacijske liste. Nositelj opozicijske liste za Primorsku banovinu bio je Šime Belamarić, a za Savsku August Košutić. Dok su u Primorskoj banovini vlast i opozicija podijelile predviđena dva mandata, u Savskoj je opozicija odnijela uvjerljivu pobjedu te je izabrano pet senatora iz redova SDK – August Košutić, Juraj Krnjević, Ivan Pernar, Jakov Jelašić i Milan Kostić. Iz navedenog je popisa izabranih senatora vidljivo kako je SDK za senatore predložila ljude iz samog vodstva koalicije. Početkom izvanrednog saziva Senata u siječnju 1939. za novog je predsjednika izabran dr. Anton Korošec, a za potpredsjednike Đuro Kotura i Mile Miškulin. Novi saziv djelovao je u napetoj političkoj atmosferi neposredno poslije parlamentarnih izbora 1938. godine nakon kojih je srušena vlada Milana Stojadinovića te je novim premijerom postao Dragiša Cvetković i krenulo se u pregovore s hrvatskom opozicijom. Formiranjem vlade Cvetković-Maček i stvaranjem Banovine Hrvatske došlo je i do krupnih promjena u Senatu. Ukazom Namjesništva prestali su mandati svih izabranih i imenovanih senatora te su novi izbori zakazani za 12. studenog 1939. godine. Na posljednjim izborima za Senat biralo se 47 senatora u devet izbornih jedinica (osam banovina i grad Beograd) te su izabrani samo kandidati s dogovorene liste Cvetković – Maček. Ukupno je izabrano 29 senatora članova JRZ, 11 pripadnika HSS, 4 senatora iz redova Zemljoradničke stranke te 3 iz Samostalne demokratske stranke. Već 16. studenog Namjesništvo je imenovalo dodatnih 37 senatora. U ovom se

sazivu Senat nikada nije sastao te je ukazom kralja Petra II. nakon puča u travnju 1941. godine svim senatorima prestao mandat čime je *de facto* i prestalo postojanje Senata kao institucije.

Središnji dio knjige čine *Biografije senatora* (str. 39-346) u kojima autori, abecednim redom, donose dulje ili kraće biografije ukupno 226 izabranih i imenovanih senatora Kraljevine Jugoslavije. Kao autori biografija senatora navedeni su: Milan Gulić i Nebojša Stambolija s Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, Milan Živković s Instituta za srpsku kulturu, Božica Slavković, naučni saradnik iz Beograda, Nemanja Dević, doktorant Filozofskog fakulteta u Beogradu, Momir Ninković, stipendist Ministarstva prosvete Republike Srbije te Gregor Antoličič sa Zgodovinskog inštituta Milka Kosa u Ljubljani. Od hrvatskih znanstvenika kao autori biografija navedeni su Stjepan Matković s Hrvatskog instituta za povijest i Zlatko Hasanbegović s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.

U *Prilozima* (327-426) autori donose prijepis *Zakona o izboru senatora od 30. septembra 1931. godine*, popis svih sjednica Senata Kraljevine Jugoslavije s dnevnim redom i govornicima te tablicu s popisom članova predsjedništva Senata. Posljednji prilog vrijedi posebno istaknuti budući da autori donose tablicu s popisom svih 226 senatora poredanih abecednim redom uz informacije o točnom datumu početka i kraja njihovih mandata te izbornom jedinicom u kojoj su izabrani ili su imenovani od strane kralja.

Na samom kraju autori donose popis *Skraćenica* (427-428) korištenih u leksikonu.

Nije se teško složiti s autorima kada kažu kako su „senatori nesumnjivo predstavljali elitu jugoslavenske međuratne države“ te je slijedom toga „Senat neizostavno mjesto za proučavanje elite te države“. Već letimičnim pogledom na imena senatora s hrvatskih područja lako je uočiti kako su među njima bili ljudi iz samog vrha međuratne hrvatske politike (August Košutić, Juraj Krnjević, Jakov Jelašić, Ivan Pernar, Srđan Budisavljević, Sava Kosanović, Džafer Kulenović, Ante Pavelić st.) i gospodarstva (Stanko Švrljuga, Želimir Mažuranić, Antun Mihalović), ali i razni stranački disidenti koji su ubrzo po uspostavi diktature prišli režimu (Petar Đirlić, Benjamin Šuperina, Tomo Jalžabetić, Nikola Precca, Tomo Kovačević). Biografije senatora iz ove posljednje *grupe* smatram posebno značajnim doprinosom jer su mnogi od njih pristankom uz režim postali izrazito utjecajni na lokalnim razinama (npr. Tomo Kovačević je zbog svog položaj senatora u razdoblju diktature bio gotovo apsolutni kadrovik u politici brodske kotara). I dok se o istaknutim međuratnim političarima dosta pisalo i njihove su biografije relativno poznate, biografije mnogih, tada utjecajnih, senatora nekako su ostale zapostavljene. Ovaj leksikon svakako će poslužiti mnogim istraživačima međuratnog razdoblja, pogotovo istraživačima lokalne politike, jer su na jednom mjestu prikupljene biografije, često zaboravljenih, političara koji su imali znatan utjecaj na politička kretanja u svojim sredinama. Biografski leksikon *Senatori Kraljevine Jugoslavije* svakako je značajno historiografsko djelo te bi mogao poslužiti kao dobar primjer međunarodne suradnje ustanova i znanstvenika. Na kraju možemo samo izraziti nadu kako će se na sličan način pristupiti i istraživanju i objavi biografija narodnih zastupnika iz razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Ivan Milec

Anna Maria Gruenfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, Srednja Europa, Zagreb 2018, 315 str.

Izdavačka kuća Srednja Europa objavila je knjigu povjesničarke i teologinje Anne Marije Gruenfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)* koja problematizira sudbine stranih židovskih izbjeglica, koji su na svom emigrantskom putu prošli kroz granice Kraljevine Jugoslavije, u bijegu od progona u svojim matičnim zemljama pod njemačkom okupacijom. Osim imigracijske politike Kraljevine Jugoslavije, autorica se bavila sudbinama židovskih izbjeglica tijekom Drugog svjetskog rata, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i područjima pod njemačkom i talijanskom okupacijom.

Prije iznošenja rezultata vlastitog istraživanja autorica se pozvala na dosege dosadašnje historiografije o temi židovskoga izbjeglištva. Istaknula je koje su izvore obradili i kojim su se problemima bavili drugi istraživači. Autorica se polazeći od njih usredotočila na mehanizme kojima su policijske vlasti u Kraljevini Jugoslaviji provodile zakone da bi pokazala kako je vizni režim Kraljevine Jugoslavije, po uzoru na europske zemlje, smanjivao mogućnost bijega židovskim izbjeglicama pred progonom njemačkih nacista. Odlučila je u svom istraživanju popuniti praznine o dotad neobrađenom vremenskom razdoblju od 1933. do 1938. godine. Objasnila je razloge zbog kojih je pažnju odlučila usmjeriti na dvije jugoslavenske banovine, Savsku i Dravsku. Bile su to, navodi autorica, dvije regije najviše izložene židovskom izbjeglištvu i glavni pravac prema jugoslavenskim lukama. Koristila se arhivskim fondovima u Hrvatskoj i Sloveniji koji su joj omogućili uvid u imigracijsku politiku Kraljevine Jugoslavije. U istraživanje je osim arhivskih dokumenata uključila i osobna svjedočanstva židovskih izbjeglica da bi jasnije opisala njihove sudbine. Za prikazivanje politike prema imigrantima i provedbi „konačnog rješenja“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj autorica se služila historiografskim djelima o logorima i progona Židova, a saznanja koja je crpila iz njih uredno je popratila fusnotama.

Prvi dio knjige u kojem objašnjava imigracijsku politiku Kraljevine Jugoslavije autorica započinje pričom o osobnom iskustvu člana Njemačke komunističke partije, austrijskog Židova Manësa Sperbera, da bi istaknula kako je strah od komunizma poslužio kao privid za zaoštavanje uvjeta za imigraciju u Jugoslaviju. Kraljevina Jugoslavija nije potpisala sporazum iz 1938. o neizručivanju izbjeglica njemačkim vlastima zbog odnosa s Trećim Reichom od kojega je imala beneficije, ali je ipak izdavala vize izbjeglicama i vješto skrivala svoju ambivalentnu imigracijsku politiku od očiju međunarodne javnosti. Židovsku svakodnevicu činila je njihova zaposlenost u jugoslavenskim poduzećima o čemu svjedoče arhivski spisi na koje se autorica poziva. Prilikom boravka u Jugoslaviji židovski izbjeglice primali su financijsku pomoć od židovskih udruženja, ali ne i od nežidovskog stanovništva. Gruenfelder je uključila i odnos tiska prema imigrantima, te je zaključila da je njihov stav prema stranim Židovima bio ambivalentan. Antisemitizam je, osim u tisku, prevladavao i među klerom. Autorica prikazuje indiferentnost koja je bila česta pojava među svećenstvom. Navela je da je Katolička crkva materijalno i financijski pomagala izbjeglice u strogoj tajnosti. Usprkos tome što su kršćanske denominacije osuđivale nacistički antisemitizam, među njima je ostala potreba da se židovski utjecaj u društvu uvelike smanji. Nadalje, autorica objašnjava kako je tekla praksa viznog režima koji je Jugoslavija uvela nakon Anschlusa kako bi bila spremna na priljev izbjeglica koji su bježali iz Austrije. Gruenfelder je opisala posljedice viznoga režima kojima je uzrok želja jugoslavenskih vlasti da smanji priljev židovskih izbjeglica u zemlju, pa su izbjeglice morale tražiti pomoć krijumčara ljudi, skrivati se u ilegali, služiti se neprijavljivanjem boravka, krivotvorenjem dokumenata ili spas tražiti u

lažnim brakovima s pripadnicima druge vjeroispovijesti, o čemu svjedoče izjave židovskih imigranata. Prisilni boravak nije zapravo služio kao zaštita, nego u svrhu kontrole izbjeglica dok se ne pronađe način da ih se uputi van iz zemlje. Židovi su se našli u okruženju koje ih nije željelo s minimalnom zaštitom od izručenja.

Autorica u drugome dijelu objašnjava što se događa židovskim izbjeglicama u granicama novonastale Nezavisne Države Hrvatske, pod nadzorom talijanske vojske i Wehrmachta i pred opasnosti da saveznici Trećega Reicha pokrenu „konačno rješenje“ u svojim državama. Najprije se dotaknula sudbine židovskih izbjeglica u Srbiji za njemačke okupacije Srbije i prakse njemačke vojne uprave da „očisti“ Srbiju od Židova. Osim istrebljivanjem u koncentracijskim logorima, Srbija je postala *Judenfrei* bijegom izbjeglica u Dalmaciju ili u Mađarsku. Navela je i slučaj izručenja Židova Nijemcima od strane talijanske okupacijske vojske u Jugoslaviji. Židovske izbjeglice koji su se našli na području Ljubljanske pokrajine talijanska je vlast otpremila u koncentracijske logore, iz Slovenije su protjerivani ili su završili u transportima za Treći Reich. Pod mađarskom vlašću nisu protjerivani preko granice, već su živote izgubili u plinskim komorama Auschwitza. Nadalje, objašnjava represivnu politiku ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Po uzoru na Treći Reich, u NDH su uvedeni rasni zakoni i u skladu s time zabranjeno je izdavanje izlaznih viza Židovima. Izbjeglice su pokušavali bježati na područja pod talijanskom upravom, no bili bi vraćani na teritorij NDH. U Zoni II, između Italije i NDH, Židovi su dobili minimalnu zaštitu od zatvaranja, a u bijegu na mađarski teritorij pomagalo im je stanovništvo okolnih mjesta koje je često i samo stradavalo zbog spremnosti na pomoć izbjeglicama. Autorica se ponovno vraća na angažiranost katoličkih svećenika u pomaganju Židovima, te ne umanjuje ali ni ne preuveličava angažman nadbiskupa Štepinca. Istaknula je već spomenutu ambivalentnost kršćanske denominacije, koja je pomagala ustaškim vlastima u pronalaženju Židova. Gruenfelder zatim prelazi na prikazivanje načina na koji su ustaške vlasti rješavale židovsko pitanje u improviziranim logorima u Slavetici, Kerestincu i Krušicama, u improviziranim radnim logorima u Gospiću, Jadovnom, na Velebitu i Pagu, u logorima smrti Jasenovac, Stara Gradiška, logorima u Loborgradu, Đakovu i Gornjoj Rijeci. Tragične sudbine, surovost svakodnevica i strahote ustaškog zločinačkog režima koje su proživljavali zatočenici logora autorica je prikazala na svjedočanstvima i iznošenjem glavnih teza povjesničara koji su istraživali o stradanjima Židova u navedenim logorima, pa tako dobivamo uvid u dotadašnja historiografska istraživanja o toj tematici. Nadležnost za provođenje „konačnog rješenja“ na teritoriju NDH, navodi autorica, bila je prepuštena ustaškim vlastima pod kontrolom Nijemaca.

Treći dio bavi se odnosom talijanskih vlasti prema Židovima koji je ovisio o području na kojem su se izbjegli zatekli. Na području Ljubljanske provincije talijanske su vlasti nerijetko izručivale natrag u NDH, dok su najstroži rasni režim provodile u Riječkoj provinciji. U Dalmaciju su mahom bježali bosanskohercegovački i srpski Židovi. Odnos talijanskih vlasti prema izbjeglicama kretao se od suradnje s Nijemcima, izbjegavanja pomoći progonjenima u NDH do izbjegavanja izručenja Židova iz talijanske okupacijske zone uslijed pogoršanja odnosa s vlastima NDH. Ako su doživjeli bolji tretman od vlasti u Drugoj zoni, Židovima se osvećivalo domaće stanovništvo. Autorica je kroz iskustvo obitelji Polić i drugih prikazala svakodnevicu koja je vladala u logoru u Kraljevici pod kontrolom talijanskih vojnika koji su nastojali ublažiti zatočeništvo.

Gruenfelder se u četvrtom dijelu knjige bavi provedbom *Endlösung* u talijanskim predjelima koje je u jesen 1943. godine preuzela Nezavisna Država Hrvatska. Autorica je navode o

postupcima njemačke vojske pri ubrzanim deportacijama Židova u logore potkrijepila relevantnom literaturom i arhivskom građom.

Peti dio na primjeru iskustva obitelji Imrea Rochlitz pokazuje koliko su partizansku pomoć umanjivale njihove antisemitske predrasude i time zaštitu Židova pred nacizmom činile ništa manje diskriminacijskom.

U posljednjem dijelu knjige autorica je navela sudbine petero Židova i Židovki koje su nakon rata repatriirale vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije. Austrijski i njemački kandidati za repatrijaciju obraćali su se Odborima koji su se prema njima odnosili s poštovanjem. U Zagrebu je, navodi autorica, bilo organizirano prihvatilište u kojima su boravili strani emigranti, a ujedno je služilo vlastima za sustavno praćenje i kontrolu nad povratnicima da bi se ustanovio njihov stav prema novoj Jugoslaviji. Vlade istočnoeuropskih zemalja zahtijevale su obavezno vraćanje njihovih građana, te je Jugoslavija surađivala u transportima stranih Židova u prisilnoj repatrijaciji u njihove matične zemlje. Osim dobrovoljne repatrijacije, austrijskim je Židovima bilo dopušteno da nastave živjeti u socijalističkoj Jugoslaviji. Iako je opasnost pred nacističkim zvjerstvima prestala, život u komunizmu pod budnim okom jugoslavenske tajne službe neumorne u traženju narodnih neprijatelja, za Židove nije bio lak.

Anna Marija Gruenfelder uspjela je vrlo jasnim, konciznim i protočnim narativom prikazati kompleksnost opširne teme koja se provlači kroz stranice njene knjige. Polazišni okviri i opis brojne arhivske građe koju je uključila u svoj rad, znatno doprinose razumijevanju autoričine argumentacije. Ovo djelo značajan je doprinos historiografiji o međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji te o Holokaustu, pogotovo u vremenu kada ju potresaju djela upitne kvalitete s tendencijom iskrivljavanja činjenica. Gruenfelder je pokazala da se kompleksne teme mogu obraditi na kvalitetan, dosljedan i objektivan način.

Marta Janković

Zygmunt Bauman, *Modernost i holokaust*, preveo s engleskog Srđan Dvornik, TIM press, Zagreb 2017, 345 str.

„Najstrašnija vijest koju smo dobili u vezi s holokaustom (...) nije vjerojatnost da ‘to’ nama netko učini, nego upravo misao da smo mi sami to mogli učiniti.“ (str. 206)

Dana 9. siječnja 2017. preminuo je jedan od najvećih svjetskih sociologa današnjice, profesor emeritus Zygmunt Bauman. Iste je godine na hrvatski jezik prevedena njegova kulturna knjiga *Modernity and the Holocaust* (1989), naslovljena u hrvatskom prijevodu *Modernost i holokaust*.^{*} Ta knjiga, kao i mnoge druge knjige u Baumanovom bogatom stvaralaštvu u kojem je za života izdao preko 70 knjiga, i danas, 29 godina nakon što je napisana, još uvijek ima neprikosnoveni suvremeni značaj, važnost i težinu. Knjiga *Modernost i holokaust* prvenstveno progovara o poukama holokausta, upozoravajući pritom na holokaust kao istovremeno ekstreman, ali i posve uobičajen, normalan i integralan dio naše moderne civilizacije i modernog društva u kojem živimo. Bauman navodi: „Bila mi je namjera nastaviti od točke do koje su Adorno ili Arendt bili doveli ono što je ostalo razvidno nedovršen zadatak. Htio sam nagovoriti kolege socijalne

* Hrvatsko izdanje objavljeno je 2017. u dogovoru s *Polity Press Ltd. Cambridge*, kao prijevod izvornika iz 2015. godine. S engleskog je knjigu preveo sociolog Srđan Dvornik, u Zagrebu, u biblioteci Naslijeđe, te u izdanju Tim pressa.

mislioce da razmotre odnos između događaja holokausta i strukture i logike modernog života, da holokaust prestanu gledati kao bizarnu ili aberantnu epizodu u modernoj povijesti i promisle ga umjesto toga kao visoko relevantan, integralan dio te povijesti.“ (str. 294) Holokaust, kako navodi Bauman, nije otklon ili aberacija od civiliziranog i modernog društva, štoviše holokaust je *prozor u modernost*. Kao takav on je nezaobilazan dio razumijevanja društva proizašlog iz povijesti holokausta, društva u kojem sami živimo (te onda i nas samih) te razumijevanja onoga što povijest uistinu radi i za što je sposobna. Za knjigu *Modernost i holokaust* Bauman je već 1990. godine bio nagrađen prestižnom europskom nagradom Amalfi, a u govoru koji je održao prilikom primanja nagrade istakao je da je to nagrada knjizi, a ne njenom autoru, te osobito nagrada poukama i porukama koje ta knjiga sadrži. Nema sumnje da je Baumanov intelektualni poticaj za pisanje knjige bio snažno isprepleten njegovom vlastitom sudbinom. Nakon napada Njemačke na Poljsku 1939., kao rođeni Poljak bježi u Sovjetski Savez te se pridružuje Crvenoj armiji. U svibnju 1945. biva nagrađen ordenom časti, te nakon Drugog svjetskog rata postaje jedan od najmlađih poljskih časnika. No, isto tako, 1968. godine uslijed političke čistke koju je provodila komunistička vlast Narodne Republike Poljske, nasilno odlazi iz Poljske, gdje je bio zaposlen na Sveučilištu u Varšavi. Prvo seli u Izrael, te tri godine nakon toga u Englesku, gdje se 1971. godine zapošljava kao profesor sociologije na Sveučilištu u Leedsu.^{*} Još važniji povod pisanju *Modernosti i holokausta*, što autor i sam posebno ističe, bila je sudbina njegove žene Janine koja je za vrijeme rata bila odvedena u Varšavski geto. Janina Bauman napisala je knjigu sjećanja *Zima ujutro (Winter in the Morning)*, zbog koje je Bauman, kako navodi, osjećao moralnu dužnost razumjeti i objasniti holokaust. Upravo je Janininu gorku mudrost pokušao obuhvatiti u svojoj knjizi: „Najsurovije kod surovosti jest to što ona svoje žrtve dehumanizira prije nego što ih uništi. A najteža od svih borbi jest ona da se ostane čovječan u nečovječnim uvjetima.“ (str. 276)

Bit ove knjige zapravo je sagledati samu modernost, odnosno proučiti holokaust kao prozor u modernost, odnosno kao prozor u načine na koji sami živimo. Osnovna pouka knjige govori o onom latentnijem, „skrivenom i nedoličnom licu našeg samopouzdanog, bogatog, vrlog svijeta, i o opasnoj igri koju ovaj svijet igra s ljudskim moralnim nagonom.“ (str. 276) Pouka je knjige u uvidima da je sama sociologija kao znanost o društvu opasno odvojena od morala, što Bauman napose objašnjava u podnaslovima o socijalnoj proizvodnji moralne indiferentnosti (str. 39) i nevidljivosti (str. 46), te u socijalnom potiskivanju moralne odgovornosti (str. 251) i proizvodnji socijalne distance (str. 256). Naše akcije nemaju intrinzičnu moralnu vrijednost, niti su imanentno nemoralne, odnosno moralna je evaluacija nešto što je izvan samog djelovanja. Taj razvod morala od znanosti (i koristi) duboko je u srži modernosti, i duboko je u srži holokausta. Istodobno je taj razvod doveo i do najspektakularnijih uspjeha, i do najstrašnijih zločina naše civilizacije (str. 276). Navodeći Feingolda, Bauman upozorava: „Auschwitz je bio i svjetsko proširenje modernog tvorničkog sustava. Umjesto proizvodnje dobara, sirovina su bila ljudska bića, a krajnji proizvod bila je smrt (...) Izvrsno organizirana željeznička mreža moderne Europe prevozila je u tvornice novu vrstu sirovina. Činila je to jednako kao i sa svakim drugim teretom. (...) U plinskim komorama žrtve su udisale otrovni plin kuglica cijanovodične kiseline koje je proizvodila napredna kemijska industrija Njemačke. Nacrte krematorija izrađivali su inženjeri; rukovoditelji su razradili sustav birokracije koja je radila sa zamahom i djelotvornošću na kojoj

* Uz Sveučilište u Varšavi i Sveučilište u Leedsu na kojima je bio zaposlen kao profesor sociologije, Bauman je predavao i na mnogim drugim najuglednijim svjetskim sveučilištima, među kojima je i *London School of Economics*.

su zaostale nacije mogle biti zavidne. (...) Svjedočili smo upravo golemom planu socijalnog inženjeringa..." (str. 26)

Da je napredak civilizacije bio napredak u dvostrukom smislu, te da su upravo u *Konačnom rješenju* industrijski potencijal i tehnološko praktično znanje dosegli dotad neslućeni kapacitet, Bauman nadalje opisuje citirajući Rubensteina: „Svijet logora smrti i društvo što ga on stvara otkriva sve mračniju stranu judeokršćanske civilizacije. Civilizacija znači ropstvo, ratove, eksploataciju i logore smrti. Ona znači i medicinski standard, uzvišene vjerske ideje, lijepu umjetnost i izvrsnu glazbu. (...)“ (str. 27)

Riječima povjesničara i teoretičara holokausta Raula Hilberga, „mašinerija uništenja strukturno se nije razlikovala od organiziranog njemačkog društva u cjelini“ (str. 26). Odnosno, treba se sjetiti da je visoko cijenjeni Medicinski fakultet u Njemačkoj školovao Mengelea i njegove suradnike (str. 53).

Stoga Bauman s pravom ističe da iako je holokaust židovska tragedija (također ističe da je on dotada bio prečesto zatvaran u židovske okvire te sagledavan kao ekskluzivno židovsko naslijeđe), on nikako nije samo „židovski problem“, i nije događaj koji pripada samo židovskoj povijesti. *Osnovna je pouka holokausta uvidjeti da je on osmišljen i proveden u modernom racionalnom društvu, na visokom stupnju naše civilizacije i na vrhuncu ljudskih kulturnih dostignuća, te je stoga on problem cijelog tog društva, te civilizacije i te kulture.* (str. 11) Holokaust nije odskok od zdravog tkiva modernog društva, već je svaki „sastojak“ holokausta zastrašujuće normalan; „normalan“ ne u smislu poznatoga, nego u tom smislu da je potpuno u skladu sa svime što znamo o našoj civilizaciji, njenom vodećem duhu, njenim prioritetima, njenoj imanentnoj viziji svijeta (str. 26). U svojoj planiranosti, znanstvenoj informiranosti, stručnosti, djelotvornom vođenju, tehnološkoj usavršenosti, disciplini i pedantnoj funkcionalnoj podjeli rada, holokaust ni u jednom trenutku u svojoj dugoj i tegobnoj izvedbi nije došao u konflikt sa principima racionalnosti. *Konačno rješenje* ni u jednom se stadiju nije sukobilo sa racionalnim zahtjevom efikasne, optimalne realizacije ciljeva. Upravo suprotno, holokaust je nastao iz istinski racionalne brige i bio je stvoren od strane birokracije vjerne svojoj formi i svrsi (str. 33).

„Pogledajte brojke. Njemačka država istrijebila je približno šest milijuna Židova. Tempom od 100 na dan to bi iziskivalo gotovo 200 godina. Nasilje rulje počiva na krivoj psihološkoj osnovi, na nasilnim emocijama. Ljude se može izmanipulirati da postanu bijesni, ali bijes se ne može održavati 200 godina. (...) Temeljito, sveobuhvatno, iscrpno ubojstvo iziskivalo je da se rulju zamijeni birokracijom, da se zajednički bijes zamijeni poslušnošću spram autoriteta. Potrebna birokracija bila bi djelotvorna bilo da u njoj rade ekstremni ili mlaki antisemiti, što znatno povećava broj potencijalnih regruta; djelovanjem svojih članova ne bi upravljala raspaljivanjem strasti nego organiziranim rutinskim radnjama..." (str. 129)

Znamo za puno pogroma i masovnih ubojstava, zapravo genocida koji su počinjeni bez moderne birokracije, bez vještina i tehnologija kojima ta birokracija upravlja, bez znanstvenih načela njenog unutrašnjeg rukovođenja. Holokaust je bio nezamisliv bez takve birokracije. On stoga nije bio iracionalno istjecanje još ne do kraja iskorijenjenih ostataka predmodernog barbarstva. *Holokaust je bio legitimni stanovnik kuće modernosti; dapače, onaj koji ne bi mogao boraviti niti u jednoj drugoj kući.* (str. 38) Iako moderna civilizacija ne mora nužno rezultirati zločinima poput holokausta, pravila moderne birokracije i instrumentalne racionalnosti nažalost nisu u mogućnosti spriječiti takve pojave. Do danas ne postoje mehanizmi koji bi diskvalificirali metode socijalnog inženjeringa holokausta kao nepravilne (str. 33). Upravo birokratska kultura koja nas potiče da društvo vidimo kao objekt kojim treba upravljati, kao zbir problema koje treba riješiti,

kao prirodu koju treba kontrolirati, nadzirati, poboljšati ili promijeniti, kao legitimnu metu za socijalni inženjering – vrt koji treba osmisliti, dizajnirati, i silom očuvati u planiranom obliku izbacujući iz njega korov da bi bio savršen – to je atmosfera u kojoj je ideja holokausta bila osmišljena, i polako, no konzistentno, razvijena i provedena do kraja (str. 131 i 159). Ta se društvena atmosfera, ili era, pojavljuje isključivo sa prosvjetiteljstvom, idejom napretka i modernim društvom.

Ono što iznad svega zabrinjava, jest spoznaja da su holokaust počinili obični ljudi, a ne monstrumi i sadisti. Veliki povjesničar holokausta Raul Hilberg pita: „Ne biste li bili sretniji da sam vam mogao pokazati da su svi počinitelji holokausta bili ludi?“ To je baš ono što se *ne može* pokazati (str. 121). Ljudi koji su to počinili bili su obrazovani, pa i među najobrazovanijim ljudima tog vremena. I to je bit pitanja kada je riječ o značenju zapadne civilizacije nakon Auschwitzta. Navodeći Hanu Arendt, Bauman govori da je spoznaja da su većinu genocida izveli normalni ljudi koji bi lako prošli kroz bilo koje, ma koliko gusto psihijatrijsko sito, strašnija od svih zločina počinjenih u holokaustu.“ (str. 40) Bauman navodi i Krena i Rappoport, koji ističu da se „po konvencionalnim kliničkim kriterijima, manje od 10% esesovaca može smatrati ‘abnormalnima’. (...) I svjedočenja preživjelih ukazuju na to da su u većini logora bili uglavnom jedan, ili najviše par esesovaca poznatih po svojim intenzivnim izljevima sadističke okrutnosti.“ (str. 40)

Bauman se pita što je potrebno da se obični Nijemci preobrate u Nijemce počinitelje masovnih zločina? Po Herbertu C. Kelmanu, do toga dolazi kada se susretu tri uvjeta: kada nasilje postane ozakonjeno službenim naredbama koje dolaze iz zakonski ovlaštenih ustanova, kada akcije postanu rutinizirane postupanjem po pravilima i točnim određivanjem uloga, te kada su žrtve nasilja dehumanizirane ideološkim definicijama i indoktrinacijom (str. 42. i 43). U sam je proces civiliziranja, koji obuhvaća viziju racionalnosti, kultiviranja i birokratske kulture, bila ugrađena ideja *Endlosünga*. Nadalje, kako je spomenuto, sama sociologija proizvodi moralnu indiferentnost i moralnu nevidljivost, što nužno dovodi do činjenice da je *proces civiliziranja, uz ostalo, proces kojim se upotrebu i primjenu nasilja oslobađa moralnog proračuna, i kojim se priželjkivane ciljeve racionalnosti emancipira od upletanja etičkih normi i moralnih inhibicija* (str. 51). Vodeći se time, Eichmannov je odvjetnik u Jeruzalemu obranu temeljio na tome da je Eichmann počinio djela za koja čovjeka odlikuju ako pobijedi, a ide na vješala ako izgubi. Očita je poruka te izjave da Eichmann nije činio ništa bitno drugačije od onoga što su činili ljudi s druge, pobjedničke strane (str. 39). Odvajanje morala od akcije nužan je preduvjet zločina takvih razmjera. Holokaust je iznad svega pokazao da je znanost (te među njima sociologija), posve odvojena od morala. Moral se mjerio načelom organizacijske discipline, zahtjevom da se sluša zapovijedi nadređenih, čemu u 6. poglavlju najzornije svjedoče Milgramov i Zimbardov eksperiment (str. 205–227). Moral se nadalje mjerio odanošću dobrobiti organizacije, totalnom identifikacijom s organizacijom, te potpunim potiskivanjem osobnih uvjerenja. U Weberovoj definiciji, čast državnog službenika, odnosno njegova sposobnost da savjesno izvršava naredbe čak i kad one nisu u skladu s njihovim vlastitim uvjerenjem, najveća je moralna vrijednost.

Socijalnu proizvodnju moralne nevidljivosti, Bauman dobro sažima citirajući Hilberga: „Valja imati na umu da većina sudionika (genocida) nije pucala iz pušaka na židovsku djecu ili puštala plin u plinske komore... Većina birokrata sastavljala je dopise, izrađivala nacрте, vodila

* Osim u knjizi, Bauman ovu misao iznosi i u sklopu pozvanog predavanja *Lessons of the Holocaust*, održanog na dan holokausta, 27. siječnja 2012. godine na Sveučilištu Radboud u Nijmegenu.

telefonske razgovore i sudjelovala na sastancima. Mogli su uništiti cijeli narod sjedeći za pisaćim stolom.“ (str. 46)

Uz samonametnutu moralnu šutnju znanosti, mnoge su druge moderne dimenzije i sastavnice pospješile i olakšale, odnosno omogućile holokaust. Iako su Židovi bili stoljećima izolirani, te su svoju segregaciju uvijek vidno isticali, tek su u modernoj eri postali prijetnja društvenom poretku. Bogati, a ipak vrijedni prijezira, odabrani su za prvu metu protumodernističkog otpora (str. 75). Dimenzija židovske neuklopljenosti koja je najviše utjecala na moderni antisemitizam, kako ističe Arendt, jest da su Židovi bili „nenacionalni element u svijetu rastućih ili postojećih nacija“. Kao internacionalna i nenacionalna nacija, bili su „unutarnji neprijatelj“ svakoj naciji (str. 82). Konceptualni Židov doista je bio shvaćen kao arhetipska „viskozna“ modernog sna o redu i jasnoći, kao neprijatelj svakog reda: staroga, novoga, a posebno željenoga (str. 87). *No tek je modernost omogućila rasizam*. U modernom svijetu koji se odlikuje težnjom ka samokontroli i samoupravi, rasizam određenu kategoriju ljudi proglašava endemski i beznažno otpornom na kontrolu i imunom na sve napore postizanja poboljšanja (str. 93-98). Kao oblik socijalnog inženjeringa, rasizam dolazi na svoje samo u kontekstu projekta savršenog društva i namjere da ga se provede planskim i dosljednim naporom. U slučaju holokausta projekt je bio tisućgodišnji *Reich* – kraljevstvo oslobođenog njemačkog duha. Tu nije bilo mjesta za Židove, jer se Židove ne može duhovno obratiti i oni ne mogu prigrliti *Geist* njemačkog *Volka* (str. 99). Pradavna odbojnost prema Židovima samo je u svojem modernom, „znanstvenom“, rasističkom obliku artikulirana kao primjena sanitarnih mjera; tek su s modernom reinkarnacijom mržnje prema Židovima oni bili optuženi za neiskorjenjiv porok (str. 107). Do istrjebljenja cijelog jednog naroda, teško je i nemoguće dospjeti bez rasnog imaginarija. S gledišta onih koji su planirali masovno ubojstvo Židova i njime zapovijedali, Židovi su imali umrijeti ne zbog toga što su bili omraženi (ili ne prvenstveno zbog toga); smatralo se da zaslužuju smrt jer su se ispriječili između ove nesavršene, napetostima mučene zbilje i željenog svijeta smirene sreće (str. 111). Veza između judeofobije i europske moderne bila je povijesno jedinstvena (str. 108-114).

Stoga, antisemitizam i rasizam sami nisu dovoljni uvjeti koji dovode do holokausta, već su za to potrebni aspekti modernog mentaliteta i moderne socijalne organizacije (str. 119). Holokaust je omogućen mehanizmima birokracije koji su dehumanizirali Židove, odnosno tretirali ih na čisto tehnički, moralno neutralan način, uz potpuni bankrot modernih mehanizama zaštite, među kojima je najistaknutiji smrtonosni potencijal moderne znanosti. „Njemački znanstvenici s užitkom su se ukrcali na vlak kojeg je vukla nacistička lokomotiva, prema vrlom, novom, rasno pročišćenom svijetu kojim dominiraju Nijemci.“ (str. 154) Dokazalo se da je civilizacija nespособna jamčiti moralno korištenje užasnih moći koje je stvorila (str. 156). I naposljetku, dok se svo ugledno društvo na jedan ili drugi način podredilo Hitleru, moralne maksime koje određuju društveno ponašanje kao i božanske zapovijedi, Ne ubij!, gotovo su nestale. *U vremenu nakon holokausta pravna praksa, pa tako i teorija morala, suočile su se s mogućnošću da se moral može manifestirati kao nepodčinjavanje socijalno usvojenim načelima i kao djelovanje koje otvoreno prkosi socijalnoj solidarnosti i konsenzusu*. (str. 237) Odnosno, sam proces socijalizacije sastoji se od manipulacije moralnom sposobnošću. „Holokaust je proveden i samo se mogao provesti u stanju u kojem je neutraliziran utjecaj iskonskih moralnih nagona ili stanju izoliranja mašinerije ubojstva od sfere u kojoj takvi nagoni nastaju i vrijede, stanju u kojem su takvi nagoni marginalizirani ili učinjeni posve irelevantnima za zadatak“ (str. 251) To neutraliziranje, izoliranje i marginaliziranje bilo je dostignuće nacističkog režima koji je upotrijebio strahoviti aparat moderne industrije, transporta, znanosti, birokracije, tehnologije. Tek se planiranje „rješenja židovskog problema“

kao racionalnog, birokratsko-tehničkog zadatka, kao nečeg što poseban skup stručnjaka i specijaliziranih organizacija treba učiniti posebnom kategoriji objekata – na kraju pokazalo doraslim Hitlerovoj viziji i nužnim za izvršenje zločina kakav je bio holokaust.

Knjiga *Modernost i holokaust* podijeljena je na osam poglavlja: 1. Uvod: Sociologija nakon holokausta; 2. Modernost, rasizam, istrebljenje I.; 3. Modernost, rasizam, istrebljenje II.; 4. Jedinstvenost i uobičajenost holokausta; 5. Pridobivanje suradnje žrtava; 6. Etika poslušnosti (čitajući Milgrama); 7. Ka sociološkoj teoriji morala; 8. Naknadna misao: racionalnost i sram; te uključuje dva dodana poglavlja: „Socijalna manipulacija moralom“ (Baumanov govor na dodjeli Europske nagrade Amalfi) (str. 275-293) i pogovor izdanju iz 2000. godine naslovljen „Dužnost prisjećati se – ali čega?“ (str. 293-331). Sva poglavlja, znakovitih naslova i podnaslova, govore o tome koliko zapravo holokaust može reći o samoj sociologiji i modernosti. Baumanovim riječima, na iskustvo holokausta gleda se kao na *sociološki laboratorij*, te se holokaust tretira kao rijedak, a ipak značajan i pouzdan test skrivenih mogućnosti modernog društva (str. 31). Nakon što je u prva tri poglavlja pokazano da su za izvršenje holokausta nužni moderni uvjeti, odnosno da je holokaust karakteristično moderna pojava koju se ne može razumjeti izvan konteksta kulturnih tendencija i tehničkih dostignuća modernosti, u četvrtom (uvjetno možemo reći središnjem) dijelu („Jedinstvenost i uobičajenost holokausta“, str. 121-163) ističe se da je *holokaust bio ishod jedinstvenog susreta čimbenika, no koji su bili sasvim redoviti i obični, te da se za mogućnost takvog susreta u velikoj mjeri može okriviti političku državu i monopol države nad sredstvima nasilja, te njene smione ambicije inženjeringa oslobođene od socijalne kontrole, a nakon što su demonstrirani svi resursi nepolitičke moći i institucije socijalnog samoupravljanja* (str. 15). Peto poglavlje govori o interakciji počinitelja i žrtava (Raul Hilberg: „Sudbina je zapravo interakcija počinitelja i žrtava“, str. 163), odnosno o specifičnoj i nužnoj masovnoj prinudi i suradnji Židova u izvedbi holokausta, a koji su holokaust učinili još više zastrašujućim. Šesto poglavlje osvrće se na poznati Milgramov i Zimbardov eksperiment, pri čemu oba upućuju na etiku poslušnosti i u modernosti neprikosnoveno načelo autoriteta (nadređenih) i znanosti u počinjenju masovnih zločina. Fizička i psihička distanca žrtve (obrnuto proporcionalni odnos okrutnosti i blizine žrtve) dovoljna je da se počinio zločin u izuzetno velikoj mjeri od sasvim prosječnih, nenasilnih ljudi. Najstrašnija vijest koju smo dobili u vezi s holokaustom i koju deduciramo iz onoga što smo naučili o njegovim počiniteljima nije vjerojatnost da „to“ nama netko učini, nego upravo misao da smo mi sami to mogli učiniti (str. 206). Sedmo poglavlje, „Ka sociološkoj teoriji morala“, svojevrsna je teorijska sinteza i zaključak u kojem se Bauman zalaže za temeljitu reviziju promišljanja morala, čiji je status u sociološkom diskursu krajnje nejasan i nespretn. U neutraliziranju i marginalizaciji žrtve, u stvaranju socijalne distance prema Židovima, općenito u postavljanju žrtve izvan pogleda čineći ju nepristupačnom moralnoj procjeni, pokazano je da se većina ljudi, stavljeni u situaciju gdje nemaju izbor, ili je taj izbor visoke cijene, odvajaju daleko od pitanja moralne dužnosti te umjesto toga usvajaju propise racionalnog interesa i samoodržanja. U sustavu gdje racionalnost i etika gledaju u drugim smjerovima, humanost je, govori Bauman, glavni gubitnik (str. 245-263). Unatoč raznovrsnosti tema, sva poglavlja sadrže argumente u korist prihvaćanja pouka holokausta u maticu naše teorije modernosti te procesa civiliziranja i njegovih učinaka koje valja ponovno promisliti. Holokaust je bio jedinstven susret starih napetosti koje je modernost ignorirala, omalovažavala ili nije uspjela razriješiti, i moćnih instrumenata racionalnog i učinkovitog djelovanja koje je stvorio sam moderan razvoj. Nakon holokausta nije učinjeno dovoljno da se odmjeri užasan potencijal tih čimbenika, a još manje da se paralizira njihove potencijalno strašne učinke (str. 14).

Ako holokaust sagledamo kao test modernosti, ono što zabrinjava jest da „ako se to moglo drugdje dogoditi u tako golemim razmjerima, može se dogoditi bilo gdje (...)“ (str. 30). Niti jedan od društvenih uvjeta koji su omogućili Auschwitz nije uistinu nestao, niti su poduzete mjere da se spriječi da takve mogućnosti i načela generiraju katastrofe slične Auschwitzu. Dapače, „suverena teritorijalna država pretendira, kao integralan dio svoje suverenosti, na pravo da poćini genocid ili genocidne pokolje među ljudima pod njenom vlašću, a UN... u osnovi brani to pravo.“ (Bauman navodi Kupera, str. 30) Genocid se kao kategorijalno ubojstvo od drugih ubojstava razlikuje po tome što za svoj objekt ima kategoriju koju Źeli uništiti (str. 300). Kako Bauman ponavlja u jednoj svojoj drugoj knjizi o etici,^{*} holokaust kao kategorijalno ubojstvo i totalitarno putovanje nije bilo nesreća u povijesti koja može biti objašnjena i odbaćena kao kancerogena deformacija inače zdravog, modernog političkog tijela, nego kontinuirani napor da se to tijelo protegne do svojih ultimativnih, konaćnih potencijala. Holokaust je stoga ambicija modernosti dovedena do svojih krajnjih, nećovjećnih granica. Oko šest milijuna Źidova, milijun Roma, te tisuće homoseksualaca ili mentalno zaostalih osoba, bili su ubijeni, otrovani ili spaljeni od strane stvaratelja nacistićki dizajniranog novog svjetskog poretka – jer se nisu uklapali u savršenu viziju društva, i red kakav je trebao biti izgrađen. No i prije i nadalje u tijeku povijesti, milijun i pol Armenaca ubijeno je jer su bili krivi ljudi na krivim mjestima. Slijedi deset milijuna ukrajinskih kulaka koji su izgladnjivani do smrti jer su bili *kriva vrsta* ljudi da bi ih se priznalo u vrlo novi svijet besklasnog sklada. Nakon njih, milijuni Muslimana su unišćeni jer su bili mrlja u skladnom krajoliku Hindusa, i milijuni Hindusa izgubili su svoje Źivote jer su bili mrlja u krajoliku Muslimana. Milijuni su unišćeni jer su stajali na putu kineskom velikom koraku naprijed ili mirnom i jednostavnom skladu s kojim je Crvena Armija odlučila zamijeniti neuredan, bućan i nećisti svijet sirovog ćovjećanstva. Svi kontinenti na kugli zemaljskoj imaju svoje lokalne Hute koji su masakrirali Tutse. Svi kontinenti bili su ispunjeni Darfurom, Sudanom, Sierra Leoneom, Istoćnim Timorom, Bosnom (Bauman, 2008: 78-109). Svi takvi i slićni pokolji i masakri stoje izdvojeno od nebrojenih prošlih eksplozija ljudske okrutnosti, ne samo (ćak ne nućžno) brojem svojih Źrtava, nego zato što su kategorijalna ubojstva. U tim slućajevima, muškarci, Źene i djeca bili su istrijebljeni i unišćeni jer su pripadali kategoriji bića koju je trebalo istrijebiti. Holokaust, kao reprezentativan genocid, i kao izvanredan genocid (str. 127-134), ne stoji izdvojen kao zloćčin veći ili manji od drugih zloćčina u povijesti terora i ratova, no stoji kao egzemplaran primjer koji sadrŹi jasnu namjeru i sve komponente potpunog unišćenja jedne zajednice, Źidova, i kao egzemplaran primjer savršenosti funkcioniranja modernog industrijskog pogona. Ćak je i odjel koji je u stoćeru SS-a bio odgovoran za unišćenje europskih Źidova slućbeno bio nazvan Odsjek za upravu i privredu (str. 33).

Slijedeći Hanu Arendt i Cristophera Browninga, Bauman zakljućuje da je daleko najvaćznija pouka holokausta, te najstraćniji i najaktualniji aspekt „iskustva holokausta“: *da u našem modernom drućstvu ljudi koji nisu moralno iskvareni niti pate od predrasuda ipak mogu energićno i posvećeno sudjelovati u unišćavanju ciljanih kategorija ljudskih bića, i da njihovo sudjelovanje ni pošto ne traŹi mobiliziranje njihovih moralnih ili bilo kojih drugih uvjerenja, nego, nasuprot tome, zahtijeva da ih se suspendira, zataška, i tretira kao irelevantna* (str. 329). I dok je prije nešto više od pola stoljeća holokaust bio nezamisliv, danas je naćalost teško zamisliv svijet koji ne sadrŹi mogućnost da se dogodi „holokaust“, ili koji sadrŹi osiguranje od provedbe te mogućnosti.

Andriana Benćić

* Z. Bauman (2008). *Does Ethics have a Chance in a World of Consumers?* Harvard University Press.

***The International Status of Education about the Holocaust: A Global Mapping of Textbooks and Curricula*, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Georg Eckert Institute for International Textbook Research, 2015, 238 str.**

Sažimajući UNESCO-ovu studiju o obrazovanju o holokaustu širom svijeta, ovo istraživanje pruža informacije o globalnim kurikularnim perspektivama o obrazovanju o holokaustu, uključujući i udžbenike. Institut Georg Eckert, uz potporu UNESCO-a i više od 100 istraživača koji su na njemu surađivali, proveo je ovo istraživanje. Rezultati pokazuju kako se različiti povijesni koncepti te ideje kako poučavati o holokaustu i pripovjedni elementi konvergiraju i razilaze, stvarajući fragmentiranu, ali ujedno i „kozmpolitsku kulturu sjećanja“ u obrazovanju o holokaustu.

Za razliku od prijašnjih studija i istraživanja edukacije o holokaustu, koja prije svega određuju „nedostatke, praznine i iskrivljavanja“, kako navode autori, u udžbenicima ili nastavnim planovima i programima, ovo istraživanje bilježi široku paletu konceptualnih i narativnih prika za koji definiraju i objašnjavaju događaj u smislu njegovih izvora, motivacije, uzroka i posljedica ili koji organiziraju informacije i materijale koji se tiču događaja kako bi mu pružili implicitno značenje, tj. konotaciju. Glavni cilj istraživanja, u metodološkom smislu, jest zabilježiti ono što je predstavljeno, a ne provjeriti je li ono što je zastupljeno u nastavnome planu i programu i/ili udžbenicima ispravno ili netočno ili otkriti već spomenute „nedostatke, praznine i iskrivljavanja“.

Svakako je važno napomenuti da su ekstremni i različiti nizovi pristupa poučavanja o holokaustu koji postoje diljem svijeta zahtijevali odabir generičkih analitičkih (konceptualnih i narativnih) kriterija koji su olakšali autorima usporedbu nastavnih planova i udžbenika – primjerice iz Jemena ili Egipta (gdje udžbenici sadrže samo nekoliko redaka tekstova o holokaustu) u usporedbi s onima iz Njemačke (gdje neki udžbenici sadrže preko trideset stranica o holokaustu). Osim toga, autori koriste i analogiju mapiranja pozivajući se na ljestvice reprezentacija, bilo u smislu vremenskih i prostornih dimenzija pripisanih holokaustu unutar nastavnih planova i programa te udžbenika, bilo u smislu geografskog širenja različitih međusobnih konceptualnih i narativnih tipova. Dok je Adolf Hitler centralna figura u obrazovanju o holokaustu u gotovo svim zemljama, na primjer, metapovijesna objašnjenja individualnih i društvenih sjećanja i politički motiviranih sjećanja na događaj općenito nalazimo samo u zapadnoeuropskim udžbenicima. Ove referentne vrijednosti očito nisu homogene, već heterogene i uključuju složene kombinacije datuma, autorskog stajališta, kontekstualizacije i protagonista. Dakle, iako je holokaust sve globalnija točka povijesne reference u nastavnim planovima i programima i udžbenicima, ona se ne prikazuje na globalnoj razini na isti način.

Koliko su reprezentativni i učinkoviti globalni nastavni planovi i programi, uključujući udžbenike? U preko 193 države prikupljeno je, analizirano, prikazano i mapirano 272 službeno priznata nastavna plana i programa za učenike od 14 do 18 godina. Dopunske usporedbe i procjene sažimaju 89 udžbenika u 26 zemalja. Istraživanje propituje i metapovijesna pitanja o tome da li i kako je holokaust koncipiran: kao antisemitski genocid ili univerzalan model za predstavljanje drugih ili svih genocida ili čak svih zločina. Takva „univerzalizacija“ je proces koji može, uz određeni rizik za povijesni fokus i točnost, stvoriti kozmpolitski, manje kulturno usmjerene oblike povijesnoga sjećanja.

Ipak, prvi uočljivi nedostatak ove publikacije jest svakako broj zemalja uključenih u istraživanje provedeno na udžbenicima – samo 26. Iako su uključeni svi kontinenti, isključene su

zemlje koje su direktno bile uključene u holokaust, primjerice Hrvatska (tj. Nezavisna Država Hrvatska) i Mađarska. To svakako postaje još veći problem ako uzmemo u obzir da primjerice baš u ove dvije zemlje određeni dijelovi društva inzistiraju na svojevrsnom povijesnom revizionizmu, ali ne onom znanstveno utemeljenom na spoznajama, već negativnome revizionizmu i rehabilitaciji fašističkih pokreta iz ne baš tako davne prošlosti. Iako nastavni planovi i programi kao službeni dokumenti ukazuju koji smjer i stav je država zauzela pri obrazovanju o holokaustu, udžbenici su ti koji učenicima, kao krajnjim korisnicima, posreduju znanja o prošlosti. Ponekad su čak i jedini izvor o prošlosti.

Iako je poučavanje o holokaustu odsutno u planovima i programima u nekoliko država, a iako neke države o holokaustu pišu samo na kontekstualnim osnovama (poput svjetskog rata ili nacista), mnogi nacionalni planovi i programi pružaju izravnu referencu na holokaust – Shoah, genocid nad Židovima ili holokaust kao primjer genocida iz kojega izlazi potreba za zakonom o ljudskim pravima. Pažljivim čitanjem analize možemo uočiti tri temeljna pitanja koja pokreću analizu nastavnih planova i programa. Prvo: da li plan i program predviđa nastavu o holokaustu? U kojim uvjetima („semantički status“)? Kako nastavni plan i program kontekstualizira holokaust u povijesti? Analize udžbenika pružaju uvid u nacionalne i međunarodne prikaze holokausta. Globalna istraživanja, primjerice, pokazuju da prikazi holokausta u udžbenicima ne moraju uvijek odražavati status holokausta u širem medijskom prostoru ili u obiteljskim pričama. Na mnoge načine, holokaust je priča u kojoj se postavljaju univerzalna pitanja o građanskoj moralnosti širom svijeta, kao što ističu mnogi autori i usporedne studije udžbenika.

Rezultati istraživanja pokazuju da se mnogi obrazovni sustavi izravno referiraju na holokaust (ili Shoah), dok drugi koriste alternativne pojmove (npr. „genocid nad Židovima“). Manje država se u planovima i programima djelomično poziva na holokaust, neizravno propisujući poučavanje o holokaustu kao primjeru (a ne žarišnoj temi) unutar šire povijesne teme ili kao osnove za potrebe obrazovanja za ljudska prava. Iako je u istraživanju uočljivo da je jedan od najočitijih aspekata obrazovanja o holokaustu taj da zemlje pristupaju problematici na razne načine – ponekad na dijametralno suprotnim polovima (jedino neke europske zemlje imaju slično, možemo reći zajedničko iskustvo poučavanja o holokaustu). Čak i kad dvije zemlje u svoj plan i program propisuju ili upisuju pojam „holokaust“, događaj je uvijek kontekstualiziran na idiosinkratske načine. Engleska, na primjer, propisuje da se holokaust podučava u kontekstu Drugog svjetskog rata, dok program iz Meksika traži da se podučava u kontekstu nastavnih jedinica o kršenjima ljudskih prava. Neke zemlje holokaust postavljaju ravno u središte povijesti dvadesetog stoljeća, dok ga druge postavljaju u europsku povijest ili ga uopće ne spominju. Neke se pak zemlje i udžbenici posebno usredotočuju na židovske žrtve dok se rijetki bave i drugim aspektima Drugog svjetskog rata – romskim zajednicama, hendikepiranima i drugim skupinama koje su, na žalost, bile subjekt nacističke i fašističke strahovlade. Uvjeti za zlodjela ili genocidi koji podrazumijevaju nacionalnu odgovornost mogu biti zanemareni ili ograničeni (uz značajnu iznimku nacističke Njemačke). Ovdje svakako treba naglasiti kako je vrlo otvorena mogućnost da sličan trend možemo pronaći i u hrvatskim udžbenicima povijesti gdje postoji mogućnost da je pogrom Srba u razdoblju 1941.-1945. zanemaren ili bolje rečeno „zamašljen“ u odnosu na holokaust, pa je stoga i veća šteta što Hrvatska nije bila dio istraživanja.

Prilikom analize udžbenika uočava se nekoliko pitanja: Kakvi se prostorni ili zemljopisni razmjeri pripisuju holokaustu? Je li udžbenik locirao događaj u lokalnom, nacionalnom, europskom, globalnom ili transnacionalnom kontekstu? Koje interpretativne paradigme autori koriste za objašnjenje događaja? Koje narativne strukture i gledišta primjenjuju autori udžbenika?

Koji je didaktički pristup temi? Analiza udžbenika temelji se na metodologiji koja se primjenjuje i na kurikularne prikaze holokausta. Prepoznavanjem nijansi s kojima se prenose činjenice i spoznaje događaja u različitim zemljama i regijama istraživanje uspijeva bilježiti sličnosti, razlike i analogije između predstavljanja holokausta na svjetskoj razini.

Uspoređivanje statusa holokausta u udžbenicima u ovom istraživanju je, dakle, dvojako: semantičko (pozornost na različita konceptijska prikazivanja događaja u smislu katastrofe, kršenja civilizacijskih normi, masakra ili genocida, na primjer) i kontekstualno (pozornost na nacionalnim, lokalnim i regionalnim specifičnostima, paradigmama i analogijama). Stoga pruža osnovu na kojoj istraživanje mjeri stupanj konvergencije ili divergencije prikaza holokausta u vrlo različitim nacionalnim kontekstima. Tako analiza upućuje na slične rezultate kao analiza nastavnih planova i programa – primjerice, događaj je imenovan na vrlo različite načine. Iako se općenito spominje s pojmom 'holokaust', neki udžbenici koriste izraz 'Shoah' ili oba pojma zajedno. U nekim slučajevima autori napuštaju i pojmove 'holokaust' i 'Shoah', preferirajući „genocid nad Židovima“ ili „zločinima“, „masovnim ubojstvom“. Uobičajene su i neizravne ili djelomične reference na događaj, kao što su „istrebljenje“, „koncentracijski logori“ ili „konačno rješenje“, odnosno kombiniranje pojmova koji jasno ukazuju na poučavanje o holokaustu.

Kao jedan od svakako najvažnijih rezultata istraživanja treba istaknuti sljedeće: učinak utjecaja lokalnih povijesnih koncepata i narativnih tradicija na prikazivanje holokausta u udžbenicima očit je u zemljama koje su pretrpjele lokalne ratove, genocide i/ili masovna ubojstva, kao u zemljama Bliskog istoka ili čak u zemljama bez očitog povijesnog odnosa s holokaustom. U takvim slučajevima, holokaust je de- i rekontekstualiziran. Na primjer, neki južnoafrički i ruandski udžbenici upućuju na to da je glavni uzrok holokausta bio rasizam, te umanjuju čimbenike poput rata, nacionalizma, kao i ekonomske, političke i moralne čimbenike. Oni to čine tako što sadrže velike ilustracije Hitlera i Darwina usporedno jednu uz drugu ili aludiraju na analogije između života pod apartheidom i progona koje provode nacionalsocijalisti u Njemačkoj. Alternativno, holokaust je i domesticiran, konceptualiziran i uklopljen u lokalnu tradiciju, kao u kineskim udžbenicima, koji u odnosu na Pokolj u Nanjingu 1937. godine ne koriste izraz „holokaust“ ili „Shoah“, već pojmove „genocid“ (datusha) i „vrsta zločina“ (zhongzhong zuixing). Kineski udžbenici time čine događaj razumljivim za lokalne čitatelje na jeziku koji im je poznat što može biti olakotna okolnost za takav pristup, ali je to ipak u većoj mjeri nedostatak jer ne prenose povijesnu specifičnost ovoga događaja, koju tradicionalno povjesničari pripisuju holokaustu na Zapadu.

Sumirajući, holokaust se u udžbenicima spominje u gotovo svim zemljama širom svijeta što je ustvari posljedica njegove važnosti kao svojevrsne paradigme genocida. Svakako možemo zaključiti da holokaust redovito funkcionira kao model, paradigma ili mjera prikaza drugih zločina u skladu s procesom „pomicanja referentnih okvira“, pri čemu se objašnjenja događaja mijenjaju tijekom vremena ili na različitim mjestima. Isto tako, analogije holokausta i drugih događaja konstruirane su usvajanjem vokabulara iz, na primjer, gladi u Ukrajini (Holodomor) u tridesetim godinama dvadesetoga stoljeća ili ne tako davnoga apartheida u Južnoj Africi.

Autori zaključuju da je visok udio europskih zemalja koje pružaju detaljne podatke, češće propisuju obvezno obrazovanje o holokaustu, kao i Izrael i Ujedinjeno Kraljevstvo. Nasuprot tome, zemlje Afrike i Azije dale su manje izvora podataka, a ti podatci kasnije ukazuju na ograničenje, djelomične ili neizravne oblike obrazovanja o holokaustu unutar nacionalnih obrazovnih programa i udžbenika. Iako istraživanje pokriva udžbenike i programe, ostaje pitanje, ali i još jedan veliki nedostatak istraživanja: kakvo je stanje u nastavnoj praksi? Temelj ovoga istraživa-

nja bilo je anketiranje raznih stručnjaka iz različitih zemalja svijeta, ali ostaje pitanje koliko je ovo istraživanje zaslužilo u svome naslovu koristiti „edukaciju“, jer, ne zaboravimo, „edukaciju“ ne čine planovi i programi te udžbenici već nastavna praksa. Stječe se dojam da istraživanje možda ipak daje bolji uvid u službene stavove države jer ipak je država ona koja odobrava nastavne planove i udžbenike. Edukacija o holokaustu, ili bilo kojem drugome genocidu, može biti napredna, inspirativna i poticajna bez obzira na kvalitetu nastavnoga plana i/ili udžbenika. Ona na kraju ovisi o edukatorima, a oni su u ovome istraživanju u potpunosti zapostavljeni. Ne zaboravimo, planovi i programi i udžbenici mogu biti odraz državnoga stava prema određenoj temi, ali i nastavni planovi i programi te udžbenici postoje zbog krajnjih korisnika – učenika. Zbog toga istraživanje nastavne prakse postaje, i trebalo bi biti, sastavni a vjerojatno i polazni dio bilo kakvoga istraživanja poučavanja ne samo o holokaustu, već i o drugim osjetljivim i kontroverznim temama.

Naravno, ovo istraživanje ima i mnogostruke koristi – može se upotrijebiti za nove preporuke u poučavanju o holokaustu te za poboljšanje bilo kojeg nastavnog plana i programa, ali i udžbenika te, shodno tome, samome procesu nastave povijesti. Nalazi pokazuju da su koncepti i perspektive holokausta zajednički u europskim zemljama, ali da su u nekim dijelovima globusa, poput Afrike, ponekad odsutni, prigušeni ili iskrivljeni. Međusobna obrazovna razmjena svakako može pomoći poboljšanju obrazovanja o holokaustu, osobito za narode i skupine koje su povijesno bile uključene u holokaust.

Stoga postoji prostor za rast u mnogim regijama, državama i nastavnim planovima, a opsežnija naknadna istraživanja još uvijek su potrebna. Postoje razlozi biti i optimističan i kritičan – područje obrazovanja o holokaustu proživljava inovacije i duboke razvojne transformacije.

Domagoj Švigir

Kateřina Liřková, *Sexual Liberation, Socialist Style. Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945-1989*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, 281 str.

Pitanje seksualnosti golica maštu sociologa i povjesničara u cijelome svijetu prilično intenzivno proteklih tridesetak godina. Ono što je zamjetno od početka 2000-ih naovamo jest pojava brojnih monografija na temu seksualnosti u istočnoj Europi za vrijeme komunizma/socijalizma. Jedan od primjera jest i knjiga češke sociologinje Kateřine Liřkove u kojoj obrađuje seksualnu slobodu u Čehoslovačkoj poslije Drugoga svjetskoga rata u komparativnoj perspektivi s Istočnom Njemačkom i Mađarskom.

Kateřina Liřková predaje rodne studije i sociologiju na Masarykovom sveučilištu u Češkoj i radi kao suradnik na Tehničkom sveučilištu u Berlinu. Kao znanstvenik je boravila na Sveučilištu u Columbiji (SAD), Sveučilištu u New Yorku i Sveučilištu Tilburg u Nizozemskoj. Autorica je brojnih znanstvenih članaka objavljenih u renomiranim sociološkim časopisima, kako u Češkoj, tako i u svijetu.

Knjiga *Sexual Liberation, Socialist Style* podijeljena je na uvod, pet ključnih poglavlja te zaključak. U uvodnome poglavlju (*Introduction*, str. 1-22) autorica donosi historiografski pregled događanja u Čehoslovačkoj nakon Drugoga svjetskog rata s posebnim osvrtom na političke promjene i seksualne zapise koji ih prate. U uvodnome dijelu razrađuje se i rad Seksološkoga instituta u Čehoslovačkoj od početka 20. stoljeća te područja djelovanja kojima se bavio. Autorica je iskoristila isto poglavlje da vrlo kratko opiše razvoj same seksologije u Europi na početku

20. stoljeća. Na kraju uvoda donosi pregled poglavlja u knjizi i pojašnjenje izvora koje koristi. U istome potpoglavlju objašnjava i svoj metodološki pristup baziran na analitičkim alatima sociologije kako ih artikulira Gil Eyal koji vidi ekspertizu sociologije kao „mrežu koja povezuje agente, uređaje, koncepte kao i institucionalne i spacijalne dogovore“ (str. 16).

Prvo poglavlje knjige priča o sveobuhvatnim promjenama u seksualnosti u cijeloj Istočnoj Europi (*Sweeping Changes in Sexuality across East Central Europe*, str. 23-49). Poglavlje je bazirano na komparativnome pregledu razvoja u seksualnosti i rodnim ulogama u tri zemlje – Mađarskoj, Poljskoj i Istočnoj Njemačkoj. Samo poglavlje prati promjene u ženskome statusu unutar domene braka, njihovih reproduktivnih prava i njihovih mogućnosti zadovoljavanja svojih (hetero) seksualnih potreba od vremena kad socijalizam nije bio glavna ideologija na tim prostorima, a zatim i preko sva četiri desetljeća trajanja socijalizma u spomenutim zemljama. Lišková promatra seksualnost kao dio šireg socijalističkog projekta koji za posljedicu ima promjenu odnosa prema seksualnosti svaki puta kako se mijenja politika u zemlji. Posebna pažnja pridana je promjeni uloge žene za vrijeme socijalizma koji je u svoju ideologiju imao utkanu ideju o jednakosti žena i muškaraca, ali i lagano odmicanje od te ideje u kasnoj fazi socijalizma. Autorica je uočila veće sličnosti između Poljske i Čehoslovačke, kao i između Mađarske i Istočne Njemačke, no ono što je zajedničko za sve četiri države jest činjenica da je u sedamdesetim godinama i kasnije naglašavano seksualno zadovoljstvo kao perspektiva uspješnog braka kao jednog od temelja socijalističkog društva.

Drugo poglavlje (*The Public Family: Collectivized Equality in the Long 1950s*, str. 50-121) te četvrto poglavlje (*The Privatize Family: Atomized Hierarchy during Normalization*, str. 157-227) posvećena su pitanju obitelji u socijalizmu. Ona obrađuju seksološke bračne priručnike, ulogu stručnjaka koji istražuju seksualnost i njihov utjecaj na vladajuću politiku, pitanje razvoda kao i pobačaja te bračnog savjetovanja. Doprinos koji Lišková donosi u ova dva poglavlja krucijalan je za dodatno razumijevanje promjena u obiteljskoj strukturi i hijerarhiji koji su utjecali i na seksualni život ljudi, poglavito žena. Od pitanja eugenike na početku 20. stoljeća do pitanja retraditionalizacije čehoslovačkog društva u kasnoj fazi socijalizma autorica donosi mnoštvo zanimljivih izvora kojima potkrjepljuje svoje tvrdnje o promjenama u obitelji u 20. stoljeću.

Treće (*The Female Orgasm: From Treating Infertility to Managing Pleasure*, str. 122-156) te peto poglavlje (*Male Deviance: Now You See Them, Now You Don't*, str. 228-277) također se mogu promatrati kao jedna zajednička cjelina, cjelina u kojoj se obrađuje pitanje seksualnoga užitka. U trećem poglavlju Lišková pojašnjava na koji se način formirao interes za ženski orgazam. Sve je počelo u ranim pedesetima s razvojem jednog od najvažnijeg interesa države – biološke reprodukcije. Žensko tijelo smatrano je strojem koji producira novi život, a ono što je bilo neočekivano jest da je zahtjev za povećanim brojem poroda išao zajedno sa zahtjevom o povećanome seksualnome užitku. Seksolozi su proveli istraživanja kojima su dokazali da je seksualni užitak kod žena krucijalan za prokreaciju. U sedamdesetim godinama čehoslovački seksolozi predvođeni Stanislavom Kratochvilom počinju slijediti teorije Williama Mastersa i Virginije Masters te drže da bi seksualnost trebala postati privatnijom no što je bila do tada. S druge strane u petom poglavlju se obrađuje pitanje homoseksualnosti i muškoga užitka u socijalizmu. I dok je pitanje homoseksualnosti u pedesetima bilo nevidljivo, sve se promijenilo u sedamdesetima, nakon 1968. godine i praškoga proljeća, kada se jasno označilo „devijantno“ seksualno ponašanje, što ne bi bilo moguće bez dodatne institucionalizacije seksologije u Čehoslovačkoj. Smatrano je da je normalno seksualno ponašanje ono unutar institucije braka između muškarca i žene.

U zaključnome poglavlju (*Conclusion*, str. 255-260) autorica zaključuje svoja razmišljanja i sažimlje rezultate svojega istraživanja. Knjiga je opremljena popisom primarnih izvora, bibliografijom i indeksom. Ono što posebno impresionira jest količina primarnih izvora koje autorica koristi. Radi se o stotinama medicinskih studija i eseja, popularnim magazinima, pismima građana, rezultatima istraživanja, pravnim dokumentima, zapisnicima seksoloških konferencija, bračnim savjetnicima, demografskim podacima kao i zapisima o razvodima sa sudova. Upravo je to način na koji se mora pristupiti istraživanju seksualnosti – iz raznih perspektiva, jer ako se izostavi samo jedna gubi se šira slika iznimno potrebna za njezino razumijevanje.

Iako studija na nekim mjestima pati od generalizacija koje su produkt neistraženosti seksualnosti u nekim drugim historiografijama, ne može se poreći njezina iznimna vrijednost ne samo za sociologiju, već i za historiografiju. Ova knjiga predstavlja početak iscrpnog bavljenja pitanjem seksualnosti i svega onoga što nosi sa sobom u zemljama iza Željezne zavjese i uistinu predstavlja impozantan primjer toga kako bi se ona morala i trebala pisati. Njezinu vrijednost možda najbolje ilustrira izvještaj jedne od najvećih povjesničarki seksualnosti, Dagmar Herzog, koja je napisala: „This is a spectacular manuscript, fluidly and engagingly written. It is brilliantly conceived and will interest a wide audience among both sociologists and historians. It speaks to scholars of postwar Europe, the social history of the Eastern bloc and – obviously – the histories of sexuality and gender, but also the histories of the ‘psy-ences,’ of expertise, and of therapeutic cultures.“ (preuzeto sa: <https://www.muni.cz/inet-doc/895744>).

Knjigu preporučujem svima onima koji su zainteresirani za povijest seksualnosti, historijsku metodologiju, sociologiju, a posebno studentima kako bi dobili uvid u to što su rodne studije i na koji način razumijevati to historiografsko polje koje još (na žalost) nije zaživjelo u hrvatskoj historiografiji.

Zrinka Miljan

Darko Hudelist, *Rim, a ne Beograd. Promjena doba i mirna ofenziva Katoličke Crkve u Hrvatskoj u Titovoj SFR Jugoslaviji (1975.-1984.)*, Alfa, Zagreb 2017, 808 str.

Najnovija knjiga iz pera hrvatskog novinara Darka Hudelista *Rim, a ne Beograd*, objavljena sredinom 2017. godine, zasada kao da u stručnoj javnosti nije naišla na rezonancu koja bi odgovarala njenim pretenzijama i značaju istraživačke teme. Tim više što i podnaslov knjige „Promjena doba i mirna ofenziva Katoličke Crkve u Hrvatskoj u Titovoj SFR Jugoslaviji od 1975. do 1984.“, pored bližeg određenja predmeta istraživanja sugerira i uvođenje elemenata nove periodizacije nacionalne povijesti u kontekstu Druge Jugoslavije. Hudelist stoga ne pretendira samo na pisanje jednog poglavlja iz povijesti Katoličke crkve, već tu povijest uzima i kao sinegdohu čitave hrvatske povijesti, od ranoga srednjega vijeka do suvremenosti.

Za takvo razumijevanje uloge Katoličke crkve u suvremenoj povijesti presudnim će se, smatra autor, pokazati razdoblje nakon sloma hrvatskog proljeća, kada Katolička crkva, budući da je sudjelovala samo na marginama ovog nacionalnog pokreta, ostaje jedina nositeljica borbe za nacionalna prava, ona koja je odigrala ulogu svojevrsnog mosta između trenutka nacionalnog poraza 1971-2., preko perioda „hrvatske šutnje“, pa do ostvarenja nove hrvatske države početkom 90-ih godina.

Knjiga i započinje pitanjem: zašto Crkva nije sudjelovala u masovnom pokretu 1971.? Hudelist će glavnu tezu, koju potom kroz tekst razrađuje, preuzeti od svog glavnog sugovornika,

dugogodišnjeg glavnog urednika *Glasa Koncila* i jednog od ključnih ljudi Crkve u navedenom razdoblju, Živka Kustića. Kustić tako odgovara da Crkva nije vjerovala u uspjeh tog pokreta: „Tito je bio vrlo jak, znali smo da će pobijediti. Čim se Tito postavio protiv, bilo je jasno da je sve propalo.“ No već ovakav odgovor, koji autoru onda služi za gradnju mnogih tvrdnji, koje opet podupire istim onim sugovornicima od čijih je odgovora te tvrdnje i derivirao (ponajviše upravo kroz razgovore sa Kustićem), zapravo predstavlja tipični primjer naknadne pameti.

Na stranu što iz samog odgovora ostaje nejasno je li Crkva unaprijed znala da će se Tito na kraju naći nasuprot ciljeva pokreta, pa onda od početka nije htjela u tome sudjelovati ili je pak odustala tek onog trenutka kada je postalo jasno da je Tito protiv. No potonje bi onda obesmisliilo samo početno pitanje jer bi značilo da je Crkva ipak sudjelovala u pokretu do trenutka kada je jasno uvidjela da je Tito protiv, a pošto je taj trenutak više-manje značio i kraj pokreta, to bi pak značilo da je Crkva zapravo sudjelovala u svemu od početka (kada Tito još nije bio protiv) do kraja (kada je Tito bio protiv). No, postavlja se i pitanje, kada je to u okviru bilo koje sastavnice hrvatskog proljeća, od rukovodstva Saveza komunista Hrvatske preko Matice hrvatske do sveučilišta, ikada artikuliran i jedan jedini zahtjev koji bi se mogao protumačiti kao napad na lik, djelo i politički položaj Josipa Broza Tita? Upravo suprotno, Tito je bio netko na koga se, kao na arbitra, računalo u svim kombinacijama i razračunavanjima hrvatskog vodstva sa vodstvima ostalih republika, kao i sa saveznim vrhom (uključujući JNA).

Da se razlog crkvenog nesudjelovanja u hrvatskom proljeću ipak prvenstveno krije u nekim drugim razlozima Kustić je dao naslutiti kroz opasku kako su tadašnji hrvatski rukovoditelji, prvenstveno Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, za njih bili „drugi svijet“: „[B]ili su ipak komunisti, na svoj način; nisu bili vjernici, nisam osjećao da pripadaju našoj zajednici.“ (str. 5) Stoga zaključak da se Crkva sedamdesetprvoj nije priključila iz pragmatičnih razloga može vrijediti eventualno za samu završnicu, tj. događaje vezane uz studentski štrajk u studenom i prosincu 1971., kada se, i po reakcijama hrvatskog vodstva, moglo vidjeti da studenti nemaju političku podršku ni u Hrvatskoj, a kamoli u ostatku Jugoslavije.

Ključne, dakle, razloge zbog kojih je Crkva u tim danima političkih previranja ostala na distanci valja prije tražiti u činjenici da je taj pokret ipak stasao u okviru Saveza komunista Hrvatske, te su i njegovi glavni protagonisti bili čelnici i članovi SKH ili pak oni iz redova intelektualaca koji su iz te organizacije „svježe“ isključeni (poput Franje Tuđmana) ili isključivani u hodu (poput Šime Đodana i Marka Veselice), ali koji deklarativno nisu nagovještavali nikakav ideološki diskontinuitet, dapače smatrali su da marksistička ideologija još uvijek pruža dovoljno prostora za rješavanje nacionalnog pitanja. Bili su to, dakle, razlozi povijesne, kao i moralno-ideološke prirode koji Crkvi nisu dozvoljavali da nacional-komunistima prizna prvenstvo u rješavanju nacionalnog pitanja, slično kao što i međuratna komunistička partija, i pored nekih suštinskih programskih podudarnosti (federalizam, republikanizam), nikada nije prišla Radićevom i Mačekovom pokretu, već je nastojala artikulirati svoj vlastiti pristup nacionalnom pitanju, štoviti, monopolizirati to pitanje.

Ti razlozi prilično su dobro detektirani već u zaključcima republičke Vjerske komisije iz prosinca 1972., koje i autor navodi u knjizi. Ondje se navode četiri razloga crkvenog nesudjelovanja u događajima '71: 1. Crkva je bila zauzeta unutarcrkvenim problemima; 2. Rezerviranost Crkve jer su na čelu bili ljudi izvan njihovih redova; 3. Normalizirani odnosi između Crkve i države; 4. Učinkovitost državne i društvene politike koja je spriječila širenje nacionalizma u okviru Crkve (str. 18-19).

Hudelist će ovome pridodati još ukupno dvanaest razloga, ali pored toga što je praktički samo razgranao neke od zaključaka vjerske komisije, u ostalom dijelu ne nabraja razloge crkvenog nesudjelovanja već zapravo ubacuje *a posteriori* shvaćene uzroke sloma hrvatskog proljeća, od svijesti o neminovnosti poraza, nepovoljnih unutarnjih političkih okolnosti, nepovoljnih međunarodnih okolnosti, običaja da se „Crkva ne opredjeljuje srcem nego razumom“ itd. Ipak, Hudelist upravo najveću težinu pridaje razlogu kako je Crkva tu 1971. provela na distanci jer se nije htjela „potrošiti“ već se čuvala za nadolazeće vrijeme kada će razviti svoju široku aktivnost (str. 18-39).

Ostaje nejasno kako taj razlog odskače od svih drugih navedenih razloga, no sigurno je da i on u sebi sadrži elemente naknadnosti. Naime, točno je da su strukture Katoličke crkve nakon 1971. ostale sačuvane, tj. nisu bile obuhvaćene kaznenim progonima koji su uslijedili početkom 1972., no ponovno nema nikakvih dokaza da je to posljedica dalekosežnih predviđanja i nekakvog minuciozno razrađenog plana unutar Crkve. Sve je to, u konačnici, učitanje kasnijih događaja u prošlost, što predstavlja osnovno kršenje povijesne metodologije. Uostalom, kada su krenuli sudski procesi protiv „proljećara“, Crkva se, na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Franjom Kuharićem, angažirala oko pomoći uhićenima. Autor to karakterizira kao svojevrsnu crkvenu „protuofenzivu“.

No ako se Crkva 1971. – zbog svih navedenih razloga i prepoznatog odnosa snaga – odlučila čuvati, nejasno je što se u tom odnosu snaga (i pratećim rizicima) moglo promijeniti u kratkom periodu od 1971. na 1972. godinu, pa da bi ona sada odjednom mogla stupiti u akciju. Za Hude-lista je to stoga predstavljalo prije svega osobnu inicijativu Franje Kuharića koji se time ponudio kao žrtva, ali koju komunističke vlasti nisu htjele tako naivno prihvatiti te riskirati stvaranje nekog novog Stepinca (str. 47). No time se opet otvara kontradikcija u onome što autor želi dokazati. Čitatelj se sada mora zapitati je li crkvena neangažiranost bila samo posljedica svjesne odluke i plana ljudi unutar Crkve ili pak i perfidnosti komunističkih vlasti koje nisu ni htjele ulaziti u konfrontaciju sa Crkvom, naročito ne sa visokim crkvenim velikodostojnicima? Je li se, dakle, Crkva čuvala sama ili je ujedno bila sačuvana i od strane svojih ideoloških neprijatelja? Da bi održao ovu prvu tezu, Hudelist tu „protuofenzivu“ tumači kao Kuharićevu neposrednu, emotivnu reakciju, a ne dio dubljeg i sustavnijeg plana i promišljanja (str. 52).

Crkva je u nadolazećim godinama i desetljećima tek trebala odigrati svoju glavnu ulogu. Crkveni projekt „Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata“ – zamišljen u nekoliko faza od 1975. do 1984. – trebao je biti ona prava protuofenziva, mirni, ali odlučni odgovor Katoličke crkve na „hrvatsku šutnju“ i svojevrsna priprema za hrvatsku neovisnost. Taj projekt bio je samo nastavak projekta planiranog još prije Drugoga svjetskoga rata dok se na čelu Crkve u Hrvata nalazio Alojzije Stepinac, no tada su ratni događaji osujetili taj plan. Sada međutim, u idealno vrijeme, kada su u Jugoslaviji, Europi i svijetu nastupale dramatične promjene, Crkva je ovim svojim projektom nastavljala tradiciju i kontinuitet borbe za hrvatsku državnost, ali i hvatala priključak na suvremena zbivanja.

No upravo proizvoljno shvaćanje pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta je ono što pojedine teze i interpretativne zahvate u knjizi čini najproblematičnijima. Za Hude-lista tako ono što su u 19. stoljeću započeli pravaši, kroz naglašavanje hrvatskog državnog prava, Crkva – jer nije imao tko drugi – samo je nastavila u 20. stoljeću, kroz isticanje kontinuiteta trinaest stoljeća hrvatske povijesti i pripadnosti kršćanstvu. To su, dakle, bili vidovi borbe za hrvatsku samostalnost i samobitnost (str. 72-74). No ovakvo tumačenje u suštini predstavlja pravocrtni povijesni redukcionizam. Kao da istovremeno sa pravašima hrvatsko državno pravo, kao i višestoljetnu kršćansku

komponentu, nisu naglašavali primjerice i J. J. Strossmayer i Franjo Rački. Kao da nije i pravaški pokret prolazio kroz svoje faze, heterogene mijene, od ekskluzivnog hrvatstva do jugoslavenstva, od klerikalizma do antiklerikalizma, od frankofilije do rusofilije itd.

Uistinu, za nekoga tko se napajao knjigama i studijama Mirjane Gross, a Hudelist upravo njoj i posvećuje ovu knjigu, demonstrirao je prilično površno poznavanje dotične problematike. No takvo pojednostavljivanje nužno je potporanj glavnoj tezi knjige, pregnantno sažetoj u naslovu te dodatno pojašnjenjoj: „Mi Hrvati pripadamo Zapadu, a ne Istoku; naš je centar ili naš pravi glavni grad Rim (Vatikan), a ne Beograd – takvu je snažnu, rječitu i mobilizirajuću poruku mogla u Jugoslaviji izreći samo Katolička crkva. To je bila jedina formula koja se, u tim novostvorenim političkim (i geopolitičkim) okolnostima, mogla pokazati uistinu moćnom i pobjedonosnom i koja je mogla dovesti do onoga najvažnijeg cilja – stvaranja samostalne hrvatske države (što je definitivno ostvareno 1990.)“ (str. 77).

Hudelist tako hrvatsku povijest metaforički shvaća kao svojevrstu rijeku ponornicu koja izvire u ranom srednjem vijeku, s prvim dodirima Hrvata i Svete Stolicе (u 7. stoljeću), teče kroz vjekove, a zatim „kobne“ 1918., nastankom jugoslavenske države, ponire u dubine podzemlja, da bi na svjetlo dana ponovno izašla tek 1990. sa stvaranjem neovisne Hrvatske, i to ponajviše zaslugom Katoličke crkve (str. 103). Očigledni je to primjer fatalističkog, mehaničkog, čak samovoljnog pristupa povijesnim događajima, želje da se indukcijom pošto-poto potvrde vlastite teze.

Ipak, naposljetku, najveći i najopsežniji dio knjige koji slijedi sadrži autorov vidni napor da detaljno rekonstruira čitav projekt „Trinaest stoljeća kršćanstva“, sa svim njegovim fazama, ciljevima i peripetijama, pri čemu je istražio mnoge izvore, dokumente, između ostalog i one Službe državne sigurnosti, razgovarao s brojnim sudionicima i svjedocima zbivanja itd. Stoga to zasigurno predstavlja velik i hvalevrijedan doprinos na polju crkvene povijesti, ali takve crkvene povijesti koja, u ovom slučaju, čini samo jedan dio (ma koliko važan) društveno-političke, tj. nacionalne povijesti, a ne one koja u sebi sublimira *svu* nacionalnu povijest. Zato bi profesionalni povjesničari iz ove knjige trebali izvući makar jednu pouku, o tome kako se – u objašnjavanju dugotrajnih i složenih povijesnih procesa – valja čuvati prenatlažavanja uloge našeg vlastitog predmeta proučavanja, bilo da se radi o pokretima, organizacijama, institucijama ili pak o pojedincima. Takvo prenatlažavanje, po onoj maksimi „pola istine-cijela laž“, lako može zavesti i autora i čitatelje, oteći se kontroli pa završiti u manipulaciji, štoviše, u priličnom izvrtanju povijesne stvarnosti.

Marino Badurina

Dan Mazur, Alexander Danner, *Svjetska povijest stripa: od 1968. do danas*, preveli s engleskog Jana Smrekar i Saša Drach, Sandorf, Zagreb 2017, 319 str.

Izvršno izdanje Sandorfa, prijevod atraktivne *Svjetske povijesti stripa: od 1968. do danas* koja će kao neizostavna referenca gotovo zasigurno vrlo brzo zauzeti antologijsku poziciju u mnogobrojnim stručnim radovima, ali i na policama ljubitelja devete umjetnosti koji će ju s užitkom pročitati i više joj se puta vraćati, prošlo je gotovo neopaženo u pogledu bilo kakvih reakcija domaćih historiografskih krugova. Nevjerojatno ili je to ipak bilo i za očekivati? Možemo li pretpostaviti da će netko, ako ne i mnogi, reći da smo mi povjesničari posvećeni temama koje nadilaze trivijalnost stripa? Osvrt u nastavku djelomično će, uz uobičajeni prikaz konkretnog

sadržaja spomenutog naslova, s obzirom na potonje nastojati argumentirati i relevantnost te iskoristivost ovog umjetničkog izričaja pri nastojanjima rekonstrukcije prošlih zbivanja, njihove interpretacije ili, najjednostavnije govoreći, ilustrativnog podučavanja i učenja povijesti.

Konkretno, *Svjetska povijest stripa: od 1968. do danas* predstavlja eruditsku sintezu koja kroz nešto više od 300 stranica podijeljenih na tri velika poglavlja, te uz gotovo 290 različitih grafičkih priloga i popratnih komentara, obrađuje razvojne faze stripa i najpoznatija djela stvorena u Europi, SAD-u i Aziji. Dakako, ne smijemo zaboraviti autore Dana Mazura i Alexandra Dannera. Dok je Mazur autor stripova, učitelj, novinar i scenarist, Danner je sveučilišni profesor čiji su se članci o stripovima pojavili u brojnim publikacijama. Ukratko, autorski dvojac suvereno i vrlo jasno elaborira temu s kojom se uhvatio u koštac. Ono što čitatelje može posebno razveseliti jest činjenica da je riječ o tekstu prožetom kontekstualizirajućim referencama na povijest, filozofiju, kulturološke i političke fenomene čime strip u ovoj knjizi, u svim svojim oblicima i evolucijskim etapama od subkulturnih kanala do globalnog tržišta, nadilazi površno tumačenje proizvoda namijenjenog za jednokratnu konzumaciju. Već nam sam predgovor otkriva o kakvoj je knjizi riječ, ističući da strip odražava esencijalnu ljudsku sklonost pripovijedanju uz slike. Ovo je medij, tvrde autori, koji niti jedna kultura ne može prisvojiti te se njegova univerzalnost očituje u različitim civilizacijskim ostacima, od Trajanovog stupa do azijskih svitaka i srednjovjekovnih tapiserija (str. 7).

Iako je 1968. godina istaknuta kao bitna vremenska odrednica te početna točka knjige, apostrofirajući kako je strip nekako baš tada postao „više od prolazne dječje zabave“ (str. 8), uvodne stranice nude i kratak pregled stanja stvari u ranijim desetljećima. Navodi se kako je nakon Drugog svjetskog rata strip percipiran kao jeftina i prolazna zabava dok „umjetnička čast nije bila u ponudi“ (str. 11). Upravo je iz tog razloga bio iznenađujuć istup Coultona Waugha koji je 1947. godine u svojoj knjizi *The Comics* zapisao da se „istinska literatura i poezija mogu ostvariti u stripovima“ (str. 11).

Stremljenje prema kreativnoj slobodi sve do kasnih 1960-ih predstavljalo je svojevrsnu konstantu u karijerama mnogih autora, uglavnom frustriranih zbog niskog statusa koji im je donosio njihov posao. „Autori su mogli zaraditi za pristojan život, ali priznanje koje su dobivali drugi popkulturni autori u filmu, žanrovskoj literaturi poput krimića i znanstvene fantastike, te čak u novinskim stripovima, nije očekivalo i pisce i crtače stripova. Bilo je nečuveno da strip autori imaju financijski udjel u svojim vlastitim djelima“, stoji u knjizi (str. 46).

Općenito gledajući, 1960-e su otvorile neke nove mogućnosti za strip. U Italiji su se pojavili „novi mračni, nasilni, erotski stripovi u krimi žanru, zvani *fumetti neri* (crni stripovi) koji su odražavali kulturne slobode i opuštanje moralnog stiska Katoličke crkve“ (str. 17). Na drugom kraju svijeta, u SAD-u, atmosfera hippie pokreta i Ljeta ljubavi ohrabrila je afirmaciju underground autora koji su po prvi put „pisali i crtali radi vlastitog izražavanja, bez cenzure ili uplitanja urednika“, zadržavajući vlasništvo nad svojim kreacijama (str. 23). „Nakon desetljeća, ili više, tijekom kojeg je samocenzura strip industrije zacementirala percepciju stripa kao medija za djecu, underground autori su dječje zadovoljstvo čitanja stripova preoteli za odraslu publiku. Njihovi stripovi razbijali su tabue, stavljali u prvi plan golotinju, seks, ekstremno nasilje i uvredljiv humor i radikalnu politiku, ali su također širili konvencionalna ograničenja stripa kao umjetničke forme“, pišu Mazur i Danner (str. 23).

Sasvim je razumljivo, subverzivan pristup stripu oduvijek je bio meta različitih kritika, a naročito 1950-ih kada naslovi u cirkulaciji još nisu niti imali eksplicitno izraženu političku poruku poput nekih kasnijih radova. Na tom tragu, kao možda najpoznatiji slučaj iz sredine 20. stolje-

ća možemo izdvojiti tekstove te javne istupe američkog psihologa Fredrica Werthama, autora knjige *Seduction of the Innocent* iz 1954. godine, koji je isticao „nemoralnost stripova“ (str. 29), povezujući ih s maloljetničkom delinkvencijom. Upravo su ovakva moralizirajuća tumačenja stručnjaka potpomogla donošenje zakonskih regulativa o pitanju cenzure dozvoljenog sadržaja, kao što je bio donedavno važeći Comics Code Authority.

Kako god bilo, osvrnemo li se ponovno na scenu nastalu 1960-ih i 1970-ih uvidamo sve nijanse njezine raznolikosti, nerijetko izražene kroz aktivistički usmjerene projekte. *Wimmen's Comix*, feministički kontrakulturni kolektiv smješten u San Franciscu, predvođen autoricama poput Trine Robbins, 1972. godine započeo je s izdavanjem vlastite antologije kao odgovor na „prezasićenost testosteronom u stripovima“ (str. 33). Gotovo u isto vrijeme pokrenut je još jedan isključivo ženski autorski strip, *Tits & Clits*, usmjeren protiv, kako je uredništvo smatralo, inherentno seksističke muške underground scene. Pritom Mazur i Danner detektiraju različite originalne vizualne i narativne stilove koji su odlikovali ove radove, „poput toplog, opuštenog naturalizma Joyce Farmer, onosvjetske, *art nouveau* erotike nalik na Kewpie lutku Melinde Gebbie, te samoosušujućeg, autobiografskog i grubog, dječjeg stila crtanja Aline Kominsky“ (str. 34-35). Nekoliko godina kasnije u Francuskoj je pokrenut časopis *Ah! Nana*, feministički tromjesečnik čiji je urednički sadržaj (članci, recenzije i eseji o politici, umjetnosti i društvenim problemima) „često bio militantniji nego u njegovim stripovima“. Upravo je zbog privrženosti provokativnim temama, vjeruju autori, časopis i ugašen nakon par godina izlaza (str. 120).

Interesantno je da su se i u Japanu 1970-ih godina događale donekle slične stvari. Naime, mlade *manga* autorice, okupljene oko neformalnog udruženja *Godina 24*, tradicionalne narativne strukture obogatile su „upadljivo modernim senzibilitetom, pogotovo u svojim istraživanjima pitanja rodnog identiteta i seksualnosti“ (str. 73). U svakom slučaju, strip u Zemlji Izlazećeg Sunca tada je bilježio vlastiti razvojni put obrađujući zanimljiv spektar tema – od seksualnih frustracija japanskih muškaraca (str. 82) i sukoba između zahtjeva društva te filozofske zen-pasivnosti (str. 83), do sudbine doseljenika iz malih gradova te ruralnih područja u Tokyo, otuđenih te odsječenih od vlastitih obitelji i tradicije (str. 85-86), da spomenemo samo neke motive.

Najpopularniji strip časopis u Francuskoj, *Pilote*, sadržajem je korespondirao s nemirima koji su zahvatili zemlju 1968. godine. Ton *Pilotea*, koji je počeo izlaziti 1959., „počeo se dramatično mijenjati, iz dobrog, čak pedagoški nastrojenog časopisa, u bespoštednu političku i društvenu satiru“. U godinama koje su uslijedile ovaj je list ustrajao u sarkastičnom ismijavanju šovinističkog francuskog patriotizma, nešto što je ranije bilo gotovo nezamislivo (str. 93-94). Miljama daleko od ne takoavnog degradiranja stripa do razine gotovo infantilne razbibrige, u Francuskoj se 1972. pojavio prvi strip s upozorenjem „Samo za odrasle“ (str. 111), dok su drugi časopisi, poput *Captivanta*, nastavili s obrušavanjem na rasizam i kolonijalizam, „nesretni sastojak francusko-belgijske kulture i stripova“ (str. 147).

Politička kriza turbulentne '68. utjecala je i na autore u Argentini. Iste su godine Héctor Germán Oesterheld i Alberto Breccia, ne skrivajući svoja uvjerenja, surađivali na izradi biografije Che Guevare „koju je vlada zabranila, uništavajući originalne crteže i većinu kopija knjige“, prenose Mazur i Danner (str. 108). Nadalje, studentski nemiri u Italiji iznjedrili su underground medije koji su kombinirali stripove s prozom i fotonovinarstvom, dok se s padom represivnog Francova režima probudila španjolska scena (str. 155).

Do polovice 1970-ih godina, navode autori, oštrica underground pokreta u SAD-u više nije bila šokantna kao prethodnih godina. Drugim riječima, mnogi buntovnički stavovi o seksualnosti, konzumaciji droga, politici i drugim pitanjima više nisu bili tako škakljivi. Uz to, odlukom

američkog Vrhovnog suda iz 1973. lokalne su zajednice dobile pravo postaviti vlastite standarde procjene opscenosti što je natjeralo brojne trgovce da prestanu prodavati nepoželjne, uglavnom nezavisne stripove s margina zbog straha od sudskog progona (str. 40).

Na Starom kontinentu situacija je bila ipak nešto drugačija. Europa se mogla pohvaliti novom generacijom autora, a strip je počeo izazivati neskriveno oduševljenje i među velikim imenima iz drugih domena kulturnog stvaralaštva, od Umberta Eca do Federica Fellinija (str. 96). Upravo su u Italiji na scenu stupili autori kao što je Dino Battaglia koji je do kasnih šezdesetih adaptirao književne klasike, uključujući priče Poea, Stevenstona, Maupassanta i Melvillea (str. 103). Bez obzira na to, problemi su postojali. Ovdje vrijedi istaknuti kako se autori knjige pozivaju na studiju *Drawn and Dangerous: Italian Comics of the 1970s and 1980s* (2010.), koju potpisuje Simone Castaldi, prema kojoj je „ideološka ortodoksija talijanskih marksističkih kulturnih arbitara postepeno rezultirala ograničenim, neduhovitim pristupom mediju“ (str. 155).

Bilo kako bilo, globalno govoreći strip se definitivno počeo približavati danas poznatoj sintagmi vizualnog ili grafičkog romana s neskrivenim literarnim ambicijama, nešto što će kulminirati kroz radove Willa Eisnera (*A Contract with God and Other Tenement Stories*, 1978.) koji je možda i najzaslužniji za popularizaciju ovog termina (str. 181). Također, s objavljivanjem belgijskog časopisa *À Suivre* strip se čvrsto smjestio unutar svijeta književnosti s obzirom na evidentno razrađenu narativnu strukturu te primjenjivanje prakse pripovijedanja u nastavcima (str. 131). Ipak, korporativni su interesi počeli polagati pravo na odraslo čitateljstvo, a „kreativno preuzimanje rizika i autorski izraz postepeno su ustupili mjesto sigurnim, komercijalnim strategijama“. Na tom tragu, Mazur i Danner podsjećaju kako 1980-e „kritičari i povjesničari širom svijeta smatraju razdobljem propadanja i nazadovanja“, barem u pogledu francuske škole stripa (str. 133).

Ovo, naravno, nije označilo kraj pojave novih autora čiji će nadolazeći uraci uskoro sačinjavati kulturni korpus nove epohe. Tako je od sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća crtačka genijalnost Jeana Girauda, poznatijeg pod pseudonimom Moebius, pri vizualizacijama urbane budućnosti i postapokaliptičnih okruženja počela izazivati sve više pozornosti (str. 117). Britanac Alan Moore osamdesetih je godina strip nastojao učiniti ponovno socijalno relevantnim prožimajući svoja djela ekološkim komentarima (*Swamp Thing*), upozoravajući na rasno ugnjetavanje i nasilje (*Southern Change*), ilustrirajući neofašističku distopijsku policijsku državu (*V for Vendetta*) itd. (str. 166, 175). Serijal *Watchmen* (1986.-1987.) možda je i najhvaljeniji Mooreov uradak u kojem je, određivši nuklearnu paranoju Hladnog rata kao kontekst, superjunake po prvi put prikazao kao „duboko manjkava bića“ (str. 175), pristup koji su mnogi autori kasnije preuzimali no bez slojevitosti priče, uglavnom se zadržavajući na mračnom i nasilnom stilu tvoreći „ekstreme plitkog i krvavog senzacionalizma“ (str. 178). Izuzetak predstavljaju radovi Franka Millera (*Sin City*, 300 i ostalo) koji je i sam zaslužan za otvaranje novih mogućnosti predstavljanja grubljih prikaza nasilja i kriminaliteta u formi stripa (str. 175).

Maus Arta Spiegelmana bio je još jedna dokaz da je i na ovaj način moguće pripovijedati o važnim temama, otvorivši stripu put u sferu ozbiljne književne diskusije i akademskog proučavanja. Spiegelman je, koristeći jednostavan umjetnički stil pri bilježenju životne priče svoga oca te užasa Holokausta koje je preživio, za svoj rad nagrađen Pulitzerom 1992. godine, čime je *Maus* ušao u povijest kao prvi strip kojem je to pošlo za rukom (str. 187).

Uz osvrte na originalne doprinose Jacka Kirbyja (*The Avengers*, *X-Men* i dr.), Neila Gaimana (*The Sandman*), Charlesa Schulza (*Peanuts*), Huga Pratta (*Corto Maltese*) i mnogih drugih, autori su pozornost posvetili i specifičnostima tzv. novinarskog stripa izdvojivši Joea Sacca kao

pionira žanra poznatog po serijalu s početka 1990-ih o vlastitim doživljajima za vrijeme boravka u Izraelu i Palestini (str. 237). Uzgred rečeno, Sacco je 2000. godine objavio strip o ratu u Bosni i Hercegovini, gdje se i sam našao pri kraju oružanih sukoba. Za ovaj je rad, u prijevodu Hajrudina Hromadžića naslovljen kao *Zaštićena zona Goražde: rat u istočnoj Bosni 1992-95*, dobio brojna priznanja. U kontekstu navedenog, kao suvremeni autor spomenut je Kanadanin Guy Delisle iza kojeg stoje dnevници u obliku stripa s njegovih putovanja u Kinu, Myanmar, Sjevernu Koreju i Izrael. „Delislea više zanimaju dnevници nego izvještaji; izuzetnu kvalitetu njegovih stripova čini upravo autsajderski kut gledanja na svakodnevni život u totalitarnim režimima, bez ikakvih zaključaka političke naravi“ (str. 301).

Kako se već može i naslutiti, sa svakim novim poglavljem i podnaslovom knjiga otvara pregršt različitih pitanja – od specifičnosti umjetničkog izričaja u zemljama njemačkog govornog područja krajem 20. stoljeća gdje jaka tradicija stripa nije pustila korijenje ranije (str. 247), problematizacije života homoseksualaca (str. 258) i „križarskog rata“ japanskih udruga roditelja devedesetih protiv „štetnih“ stripova (str. 267), do ideološko-propagandnih odrednica sjevernokorejskog stripa (str. 280). Posebno mjesto zauzima maestralni *Persepolis* Marjane Satrapi, autobiografski strip koji na simpatičan, ali čitak i uvjerljiv način razlaže autoričin doživljaj Islamske revolucije, postkolonijalizma, rodnog pitanja u Iranu i odrastanja u toj zemlji (str. 256-257).

Bogatom popisu navedenih naslova moguće je dodati i izvrsne prijevode radova povijesne te biografske tematike na hrvatski jezik koji su u posljednjih nekoliko godina obogatili naše knjižnice i privatne biblioteke. Objavljen je *Castro* Reinharda Kleista, *Lajka* Nicka Abadzisa, *Munch* Steffena Kvernelanda, *Stripologikon* posvećen životu Bertranda Russella, priča o strahotama Prvog svjetskog rata *Naša majka rat* itd.

Kada sve zbrojimo i oduzmemo, očigledno je kako su uređivačke politike, crtačke tehnike i diskurzivne prakse vezane uz strip oduvijek na neki način korespondirale sa širim društveno-političkim okolnostima, bilo da govorimo o američkom pokretu za građanska prava ili poratnoj zbilji otuđenih Japanaca. Već na ovoj razini strip nam može poslužiti kao jedan od izvora za rekonstrukciju *Zeitgeista* ili mentalnih struktura neke epohe. Kao takav, strip svojim čitateljima nudi i vrijedne autobiografske impresije, pa čak i novinarske crtice svjedoka vremena. Pretencioznost naslova *Svjetske povijesti stripa: od 1968. do danas* možda je i indikator njezinog najvećeg nedostatka jer ukoliko želite zaviriti u svijet nekadašnjih socijalističkih zemalja, od država bivšeg Sovjetskog Saveza do područja bivše Jugoslavije, ovdje nećete puno pronaći.

I za kraj, na jednom mjestu u knjizi, teza o najkomunikativnijem mediju svih vremena potkrijepljena je spominjanjem ambicioznog međunarodnog projekta poteklog iz Francuske, *Comics 2000*, masivne antologije koja je na dvije tisuće stranica predstavila 324 autora iz 29 zemalja uz uvjet da niti jedan od odabranih stripova nije sadržavao tekst, kako ne bi bilo potrebe za prijevodom (str. 265). Predgovor Stana Leeja knjizi *Strip, poreklo i značaj* (1985.) Svetozara Tomića još je jedan argument na tom tragu: „Odista, strip govori univerzalnim jezikom, brzo prelazi nacionalne granice i s lakoćom premošćuje kulturne razlike i jezičke barijere“. Postoji li bolja pozivnica u svijet stripa od ove?

Luka Pejić

Dražen Lalić, *Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj*, Fraktura, Zaprešić 2018, 445 str.

U Hrvatskoj je povijest sporta gotovo zanemarena tematika. Kada se govori o međuodnosu sporta i vlasti, posebice kroz prošlost, gotovo da i nema značajnih radova hrvatskih povjesničara. Međutim, Dražen Lalić, hrvatski sociolog i politolog, prvenstveno fokusiran na odnose politike i sporta u suvremenosti te na sociologiju hrvatskog društva, svojim radovima puni praznine hrvatske povijesti sporta, sociologije sporta, ali i politologije. Ovaj redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti izdao je više izvornih znanstvenih članaka te znanstvenih monografija koji se bave poviješću nogometa, sociologijom funkcioniranja društvenih grupa na primjeru navijača te odnosima vlasti i sporta. Posebna vrijednost njegovih radova jest uporaba koncepta kauzalnosti na relaciji sadašnjost-prošlost.

Knjiga *Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj* posebna je jer obuhvaća razdoblje gotovo cijelog 20. stoljeća pa sve do godine pred izlazak knjige, odnosno 2017. Takav sistematičan, dijakronski pristup proučavanju relacije dvaju elemenata gotovo je rijedak.

Sama knjiga podijeljena je u pet cjelina – *Uvod, Osnovna teorija i fenomenologija međuodnosa nogometa i politike, Povijest međuodnosa nogometa i politike u Hrvatskoj, Međuodnos nogometa i politike u suvremenoj Hrvatskoj (od 2000. do 2017.)* te *Zaključak*.

Uvod (11-38) gotovo da obiluje vlastitim impresijama na hrvatski nogomet, ali i primjerima iz svjetske prošlosti nogometa, donoseći ocjene o pojedinim događajima. Simptomatično je Lalićevo preskakanje vremenskih razdoblja – od 2016. i Plenkovića, preko usporedba u relativno autoritarnom režimu u Hrvatskoj 1990-ih i usporedbama iz ranijih 2000-ih do svjetskih primjera iz 1930-ih i 1940-ih. Znanstvena utemeljenost ove knjige istaknuta je upravo u Uvodu – autor navodi svoja tri cilja (analizirati povijesni razvoj veza nogometa i hrvatske politike, uočiti obrasce odnosa nogometa i politike nakon Tuđmanove smrti do današnjih dana te interpretirati pozadine međuodnosa u recentnom razdoblju). Ovako postavljeni ciljevi definitivno svrstavaju ovu knjigu i u historijsku struku, budući da su istaknuti koncepti kauzalnosti, prostora i vremena te interpretacije.

Sljedeće poglavlje – *Osnovna teorija i fenomenologija međuodnosa nogometa i politike* (39-94) – ključno je za razumijevanje ostala dva, posebice onima kojima sport i nogomet nisu najvažnije sporedne stvari na svijetu. Poglavlje je podijeljeno na 9 potpoglavlja. U prvim trima objašnjavaju se pojmovi *politika, sport, nogomet* te ih se stava u relaciju. Potom Lalić opisuje nasilje i njegovu poveznicu sa sportom, a zatim daje analizu sporta kakvim ga je vidio Pierre Bourdieu na kojeg se Lalić poziva – ...*polazeći od Bourdieuova naputka da društvo treba motriti kao mrežu različitih polja* (str. 69). Autor nastavlja s općim obilježjima nogometa koji su bitni za politiku, a potom, navodeći primjere iz prošlosti, definira oblike uporabljivosti nogometa za politiku. Poseban naglasak stavlja na utakmice nacionalnih reprezentacija i ističe primjer pobjede Zapadne Njemačke 1954. nad Mađarskom i ušhit Nijemaca sa zapada koji su u kolektivnoj svijesti postali gotovo euforični iz dva razloga: odmakli su se od svakodnevnih frustracija izazvanih još uvijek posljedicama Drugog svjetskog rata, a potom i zbog zabrane igranja na prethodnom natjecanju koju su Saveznici dali Njemačkoj kao svojevrsnu kaznu. Upravo se ovdje može naslutiti i mogućnost istraživanja povijesti svakodnevice, ali i povijesti dokolice. Ovo poglavlje Lalić završava s tipovima međuodnosa politike i nogometa te svojim zaključnim napomenama u kojima čitateljima daje praktički sintezu svega prije iznesenog.

Drugo poglavlje – *Povijest međuodnosa nogometa i politike u Hrvatskoj (95-191)* – podijeljeno je u 21 potpoglavlja. Naravno, u ovome kratkom prikazu posve je nepotrebno detaljno pričavati svako od potpoglavlja. Lalić se ovdje fokusira na razdoblje 20. stoljeća i međuodnosa politike i nogometa te definira okolnosti u kojima se nogomet javlja u 20. stoljeću u Hrvatskoj. Posebnu pažnju posvećuje Hajduku, kako zbog lokalpatriotizma, tako i zbog svoga ranijeg znanstvenog interesa. Posebno je zanimljivo potpoglavlje *Nogomet kao pozornica političkih identiteta i sukoba*, i to ne samo zbog duljine od jedne stranice, već zbog Lalićevog sintetičkog pristupa i konciznog izražavanja. Upečatljiva je rečenica kako *zbog snažne simboličke uporabljivosti nogometa, njegova evidentnog potencijala za izražavanje etničkih i drugih identiteta te za promicanje političkih ideja i pokreta na posredni način, u navedenom razdoblju (od 1911., op. T.P.) često bio i pozornica izražavanja političkih sporova i podjela*, čemu smo svjedoci i danas – Lalić se poziva na primjer ukidanja radničkih sportskih klubova u razdoblju nakon uvođenja Šestojanuarske diktature. Potom slijedi presjek kroz razdoblje Nezavisne Države Hrvatske te socijalističke Jugoslavije. Zanimljiva su poglavlja koje slijede: *Nogometno-političke kontroverze u devedesetima*, *Promjene imena Dinamo, Mir je završio na Maksimiru* gdje Lalić izuzetno britko, bez autocenzure, ali opet *sina ira et studio* definira, analizira i povezuje političku situaciju u suvremenoj Hrvatskoj kroz devedesete sa stanjem u nogometu i reakcije koje je politika izazivala svojim miješanjem u njega (što ni danas nije rijetkost) prokazujući najznačajnije aktere u sportu u vremenu tranzicije u Hrvatskoj. Kao i u prethodnom, i ovo poglavlje Lalić zaključuje svojim napomenama i sintezom iznesenog.

Konačno, u trećem poglavlju naslovljenom *Međuodnos nogometa i politike u suvremenoj Hrvatskoj (od 2000. do 2017.)* autor prvo definira političku situaciju koja je bila aktualna koristeći pri tome sociološki i politološki pristup kao osnovu na koju nadograđuje potom situaciju u nogometu. Više nego ranije, Lalić ovdje definira aktere direktno ili indirektno uključene u nogomet.

Knjiga se može sintetizirati naslovom zaključka *Nogomet kao metafora politike* u kojim, poručeno po ciljevima postavljenima u uvodu, Lalić jasno i sažeto donosi najosnovnije što se tiče njegova zadatka.

Sama knjiga pisana je lako i čitljivo za sve one koje interesira povijest nogometa u Hrvatskoj, ali i one koji žele saznati više o utjecaju politike na sport i utjecaju politike kroz sport. Knjiga sadržava znanstveni aparat koji je ovoga puta prebačen na kraj knjige kako bi bila lakše čitljiva i pristupačnija čitatelju. Ovo je definitivno najbolja sinteza nogometa koju sam imao u rukama te bih ju preporučio svakome s iole afiniteta prema ovoj tematici.

Tvrtko Pleić